योनीर्वर्त्तामि सत्तम। धर्म्मसंरक्षणार्थाय धर्म्मसंस्थापनाय च
॥ १२ ॥ तैस्तैर्वेषैश्च रूपैश्च त्रिषु लोकेषु भार्गव। अहं विष्णु-
रहं ब्रह्मा शक्रोऽथ प्रभवाप्ययः ॥ १३ ॥ भूतग्रामस्य सर्व्वस्य स्रष्टा
संहार एव च। अधर्म्मे वर्त्तमानानां सर्व्वशामहमच्युतः ॥ १४ ॥
धर्म्मस्य सेतुं बध्नामि चलिते चलिते युगे। तास्ता योनीः प्रवि-
श्याहं प्रजानां हितकाम्यया ॥ १५ ॥ यदा त्वहं देवयोनौ वर्त्तामि
भृगुनन्दन। तदाहं देववत् सर्व्वमाचरामि न संशयः ॥ १६ ॥
यदा गन्धर्व्वयोनौ वा वर्त्तामि भृगुनन्दन। तदा गन्धर्व्ववत् सर्व्व-
माचरामि न संशयः ॥ १७ ॥ नागयोनौ यदा चैव तदा वर्त्तामि
नागवत्। यक्षराक्षसयोन्योस्तु यथावद्विचराम्यहम् ॥ १८ ॥
मानुष्ये वर्त्तमाने तु कृपणं याचिता मया। न च ते जातसम्मोहा
वचोऽगृह्णन्त मोहिताः ॥ १९ ॥ भयञ्च महदुद्दिश्य त्रासिताः
कुरवो मया। क्रुद्धेन भूत्वा च पुनर्यथावदनुदर्शिताः ॥ २० ॥
तेऽधर्म्मेणेह संयुक्ताः परीताः कालधर्म्मणा। धर्म्मेण निहता युद्धे
गताः स्वर्गं न संशयः ॥ २१ ॥ लोकेषु पाण्डवाश्चैव गताः ख्यातिं
द्विजोत्तम। एतत्ते सर्व्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २२ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि उतङ्कोपाख्याने
चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

उतङ्क उवाच। अभिजानामि जगतः कर्त्तारं त्वां जनार्द्दन।
नूनं भवत्प्रसादोऽयमिति मे नास्ति संशयः ॥ १ ॥ चित्तञ्च सुप्रसन्नं
मे त्वद्भावगतमच्युत। विनिवृत्तञ्च मे शापादिति विद्धि परन्तप
॥ २ ॥ यदि त्वनुग्रहं किञ्चित्त्वत्तोऽर्हामि जनार्द्दन। द्रष्टुमिच्छामि
ते रूपमैश्वरं त्वं निदर्शय ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततः स तस्मै प्रीतात्मा दर्शयामास

तद्वपुः। शाश्वतं वैष्णवं धीमान् ददृशे यद्धनञ्जयः ॥ ४ ॥ स
ददर्श महात्मानं विश्वरूपं महाभुजम्। सहस्रसूर्य्यप्रतिमं दीप्ति-
मत्पावकोपमम्। सर्व्वमाकाशमावृत्य तिष्ठन्तं सर्व्वतो मुखम् ॥५॥
तद्दृष्ट्वा परमं रूपं विष्णोर्वैष्णवमद्भुतम्। विस्मयञ्च ययौ विप्रस्तं
दृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥ ६ ॥

उतङ्क उवाच। विश्वकर्म्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसम्भव।
पद्भ्यां ते पृथिवी व्याप्ता शिरसा चावृतं नभः ॥ ७ ॥ द्यावा-
पृथिव्योर्यन्मध्यं जठरेण तवावृतम्। भुजाभ्यामावृताश्चाशास्त्व-
मिदं सर्व्वमच्युत ॥ ८ ॥ संहरस्व पुनर्देव रूपमक्षय्यमुत्तमम्।
पुनस्त्वां स्वेनरूपेण द्रष्टुमिच्छामि शाश्वतम् ॥ ९ ॥

वैशम्पायन उवाच। तमुवाच प्रसन्नात्मा गोविन्दो जनमे-
जय। वरं वृणीष्वेति तदा तमुतङ्कोऽब्रवीदिदम् ॥ १० ॥ पर्य्याप्त
एष एवाद्य वरस्त्वत्तो महाद्युते। यत्ते रूपमिदं कृष्ण पश्यामि
पुरुषोत्तम ॥ ११ ॥ तमब्रवीत् पुनः कृष्णो मा त्वमत्र विचारय।
अवश्यमेतत् कर्त्तव्यममोघं दर्शनं मम ॥ १२ ॥

उतङ्क उवाच। अवश्यकरणीयञ्च यद्येतन्मन्यसे विभो।
तोयमिच्छामि यत्रेष्टं मरुष्वेतद्धि दुर्लभम् ॥ १३ ॥ ततः संहृत्य
तत्तेजः प्रोवाचोतङ्कमीश्वरः। एष्टव्ये सति चिन्त्योऽहमित्युक्त्वा
द्वारकां ययौ ॥ १४ ॥ ततः कदाचिद्भगवानुतङ्कस्तोयकाङ्क्षया।
तृषितः परिचक्राम मरौ सस्मार चाच्युतम् ॥ १५ ॥ ततो दिग्वा-
ससं धीमान् मातङ्गं मलपङ्किनम्। अपश्यत मरौ तस्मिन् श्व-
यूथपरिवारितम् ॥ १६ ॥ भीषणं बद्धनिस्त्रिंशं बाणकार्मुकधारि-
णम्। तस्याधः स्रोतसोऽपश्यद्वारि भूरि द्विजोत्तमः ॥ १७ ॥
स्मरन्नेव च तं प्राह मातङ्गः प्रहसन्निव। एह्युतङ्क प्रतीच्छस्व मत्तो
वारि भृगूद्वह ॥ १८ ॥ कृपा हि मे सुमहती त्वां दृष्ट्वा तृट्समा-
चितम्। इत्युक्तस्तेन स मुनिस्तत्तोयं नाभ्यनन्दत ॥ १९ ॥ चिक्षेप

स स तं धीमान् वाग्भिरुग्राभिरच्युतम् । पुनः पुनश्च मातङ्गः
पिबस्वेति तमब्रवीत् ॥ २० ॥ न चापिबत् स सक्रोधः क्षुभिते-
नान्तरात्मना । स तथा निश्चयात्तेन प्रत्याख्यातो महात्मना ॥२१॥
श्वभिः सह महाराज तत्रैवान्तरधीयत । उतङ्कस्तं तथा दृष्ट्वा
ततो व्रीड़ितमानसः ॥ २२ ॥ मेने प्रलब्धमात्मानं कृष्णेनामित्र-
घातिना । अथ तेनैव मार्गेण शङ्खचक्रगदाधरः ॥ २३ ॥ आज-
गाम महाबुद्धिरुतङ्कश्चैनमब्रवीत् । न युक्तं तादृशं दातुं त्वया
पुरुषसत्तम ॥ २४ ॥ सलिलं विप्रमुख्येभ्यो मातङ्गस्रोतसा विभो ।
इत्युक्तवचनं तन्तु महाबुद्धिर्जनार्द्दनः ॥ २५ ॥ उतङ्कं श्लक्ष्णया
वाचा सान्त्वयन्निदमब्रवीत् । यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं
धृतेन वै ॥ २६ ॥ तादृशं खलु ते दत्तं तच्च त्वं नावबुध्यथाः ।
मया त्वदर्थमुक्तो वै वज्रपाणिः पुरन्दरः ॥ २७ ॥ उतङ्कायामृतं
देहि तोयरूपमिति प्रभुः । स मामुवाच देवेन्द्रो न मर्त्त्योऽमर्त्त्यतां
व्रजेत् ॥ २८ ॥ अन्यमस्मै वरं देहीत्यसकृद्भृगुनन्दन । अमृतं
देयमित्येव मयैवोक्तः शचीपतिः ॥ २९ ॥ स मां प्रसाद्य देवेन्द्रः
पुनरेवेदमब्रवीत् । यदि देयमवश्यं वै मातङ्गोऽहं महामते ॥ ३० ॥
भूत्वामृतं प्रदास्यामि भार्गवाय महात्मने । यद्येवं प्रतिगृह्णाति
भार्गवोऽमृतमद्य वै ॥ ३१ ॥ प्रदातुमेष गच्छामि भार्गवायामृतं
विभो । प्रत्याख्यातस्त्वहं तेन दास्यामि न कथञ्चन ॥ ३२ ॥ स
तथा समयं कृत्वा तेन रूपेण वासवः । उपस्थितस्त्वया चापि
प्रत्याख्यातोऽमृतं ददत् ॥ ३३ ॥ चाण्डालरूपी भगवान् सुमहांस्ते
व्यतिक्रमः । यत्तु शक्यं मया कर्त्तुं भूय एव तवेप्सितम् ॥ ३४ ॥
तोयेप्सां तव दुर्द्धर्षां करिष्ये सफलामहम् । येष्वहःसु च ते
ब्रह्मन सलिलेप्सा भविष्यति ॥ ३५ ॥ तदा मरौ भविष्यन्ति जल-
पूर्णाः पयोधराः । रसवच्च प्रदास्यन्ति तोयं ते भृगुनन्दन ।
उतङ्कमेघा इत्युक्ताः ख्यातिं यास्यन्ति चापि ते ॥ ३६ ॥ इत्युक्तः

प्रीतिमान् विप्रः ह्यणेन स बभूव ह। अथाप्युतङ्कमेघाय नरा वर्षन्ति भारत ॥ ३७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उतङ्कोपाख्याने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

जनमेजय उवाच। उतङ्कः केन तपसा संयुक्तो वै महामनाः। यः शापं दातुकामोऽभूत् विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच। उतङ्को महता युक्तस्तपसा जनमेजय। गुरुभक्तः स तेजस्वी नान्यत् किञ्चिदपूजयत् ॥ २ ॥ सर्वेषामृषिपुत्राणामेष आसीन्मनोरथः। औतङ्कीं गुरुवृत्तिं वै प्राप्नुयामेति भारत ॥ ३ ॥ गौतमस्य तु शिष्याणां बहूनां जनमेजय। उतङ्केऽभ्यधिका प्रीतिः स्नेहश्चैवाभवत्तदा ॥ ४ ॥ स तस्य दमशौचाभ्यां विक्रान्तेन च कर्म्मणा। सम्यक् चैवोपचारेण गौतमः प्रीतिमानभूत् ॥ ५ ॥ अथ शिष्यसहस्राणि समनुज्ञातवानृषिः। उतङ्कं परया प्रीत्या नाभ्यनुज्ञातुमैच्छत ॥ ६ ॥ तं क्रमेण जरा तात प्रतिपेदे महामुनिम्। न चान्वबुध्यत तदा स मुनिर्गुरुवत्सलः ॥ ७ ॥ ततः कदाचिद्राजेन्द्र काष्ठान्यानयितुं ययौ। उतङ्कः काष्ठभारञ्च महान्तं समुपानयत् ॥ ८ ॥ स तद्भाराभिभूतात्मा काष्ठभारमरिन्दम। निष्पिपेष क्षितौ राजन् परिश्रान्तो बुभुक्षितः ॥ ९ ॥ तस्य काष्ठे विलग्नाभूत् जटा रूप्यसमप्रभा। ततः काष्ठैः सह तदा पपात धरणीतले ॥ १० ॥ ततः स भारनिष्पिष्टः क्षुधाविष्टश्च भारत। दृष्ट्वा तां वयसोऽवस्थां रुरोदार्त्तस्वरस्तदा ॥ ११ ॥ ततो गुरुसुता तस्य पद्मपत्रनिभानना। जग्राहाश्रूणि सुश्रोणी करेण पृथुलोचना ॥ १२ ॥ पितुर्नियोगाद्धर्म्मज्ञा शिरसाऽवनता तदा। तस्या निपेततुर्दग्धौ करौ तैरश्रुबिन्दुभिः ॥ १३ ॥

न हि तानश्रुपातांस्तु शक्ता धारयितुं मही । गौतमस्त्वब्रवीत् विप्रस्तङ्कं प्रीतमानसः ॥ १४ ॥ कस्मात्तात तवाद्येह शोकातुरमिदं मनः । स स्वैरं ब्रूहि विप्रर्षे श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५ ॥

उतङ्क उवाच । भवद्गतेन मनसा भवत्प्रियचिकीर्षया । भवद्भक्तिगतेनेह भवद्भावानुगेन च ॥ १६ ॥ जरेयं नावबुद्धा मे नाभिज्ञातं सुखञ्च मे । शतवर्षोषितं मां हि न त्वमभ्यनुजानिथाः ॥ १७ ॥ भवता त्वभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मम । उपपन्ना द्विजश्रेष्ठाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १८ ॥

गौतम उवाच । त्वत्प्रीतियुक्तेन मया गुरुशुश्रूषया तव । व्यतिक्रामन्महाकालो नावबुद्धो द्विजर्षभ ॥ १९ ॥ किन्त्वद्य यदि ते श्रद्धा गमनं प्रति भार्गव । अनुज्ञां प्रतिगृह्य त्वं स्वगृहान् गच्छ माचिरम् ॥ २० ॥

उतङ्क उवाच । गुर्वर्थं कं प्रयच्छामि ब्रूहि त्वं द्विजसत्तम । तमुपाहृत्य गच्छेयमनुज्ञातस्त्वया विभो ॥ २१ ॥

गौतम उवाच । दक्षिणा परितोषो वै गुरूणां सद्भिरुच्यते । तव ह्याचरतो ब्रह्मंस्तुष्टोऽहं वै न संशयः ॥ २२ ॥ इत्थञ्च परितुष्टं मां विजानीहि भृगूद्वह । युवा षोड़शवर्षो हि यदद्य भविता भवान् ॥ २२ ॥ ददानि पत्नीं कन्याञ्च स्वान्ते दुहितरं द्विज । एतामृतेऽङ्गना नान्या त्तत्तेजोऽर्हति सेवितुम् ॥ २४ ॥ ततस्तां प्रतिजग्राह युवा भूत्वा यशस्विनीम् । गुरुणा चाभ्यनुज्ञातो गुरुपत्नीमथाब्रवीत् ॥ २५ ॥ किं भवत्यै प्रयच्छामि गुर्वर्थं विनियुङ्क्ष्व माम् । प्रियं हितञ्च काङ्क्षामि प्राणैरपि धनैरपि ॥२६॥ यद्दुर्लभं हि लोकेऽस्मिन् तन्नमत्यद्भुतं महत् । तदानयेयं तपसा न हि मेऽत्रास्ति संशयः ॥ २७ ॥

अहल्योवाच । परितुष्टास्मि ते विप्र नित्यं भक्त्यानयानघ । पर्य्याप्तमेतद्भद्रन्ते गच्छ तात यथेप्सितम् ॥ २८ ॥

वैशम्पायन उवाच। उतङ्कस्तु महाराज पुनरेवाब्रवीद्वचः। आज्ञापयस्व मां मातः कर्त्तव्यञ्च तव प्रियम्॥ २९॥

अहल्योवाच। सौदासपत्नीविधृते दिव्ये ये मणिकुण्डले। ते समानय भद्रन्ते गुर्वर्थः सुकृतो भवेत्॥ ३०॥ स तथेति प्रतिश्रुत्य जगाम जनमेजय। गुरुपत्नीप्रियार्थं वै ते समानयितुं तदा॥ ३१॥ स जगाम ततः शीघ्रमुतङ्को ब्राह्मणर्षभ। सौदासं पुरुषादं वै भिक्षितुं मणिकुण्डले॥ ३२॥ गौतमस्त्वमब्रवीत् पत्नीमुतङ्को नाद्य दृश्यते। इति पृष्टा तमाचष्ट कुण्डलार्थं गतञ्च सा॥ ३३॥ ततः प्रोवाच पत्नीं स न ते सम्यगिदं कृतम्। शप्तः स पार्थिवो नूनं ब्राह्मणं तं वधिष्यति॥ ३४॥

अहल्योवाच। अजानन्त्या नियुक्तः स भगवन् ब्राह्मणो मया। भवत्प्रसादान्न भयं किञ्चित्तस्य भविष्यति॥ ३५॥ इत्युक्तः प्राह तां पत्नीमेवमस्त्विति गौतमः। उतङ्कोऽपि वने शून्ये राजानं तं ददर्श ह॥ ३६॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उतङ्कोपाख्याने षट्पञ्चाशोऽध्यायः॥ ५६॥

वैशम्पायन उवाच। स तं दृष्ट्वा तथाभूतं राजानं घोरदर्शनम्। दीर्घश्मश्रुधरं नृणां शोणितेन समुक्षितम्॥ १॥ चकार न व्यथां विप्रो राजा त्वेनमथाब्रवीत्। प्रत्युत्थाय महातेजा भयकर्त्ता यमोपमः॥ २॥ दिष्ट्या त्वमसि कल्याण षष्ठे काले ममान्तिकम्। भक्ष्यं मृगयमाणस्य सम्प्राप्तो द्विजसत्तम॥ ३॥

उतङ्क उवाच। राजन् गुर्वर्थिनं विद्धि चरन्तं मामिहागतम्। न च गुर्वर्थमुद्युक्तं हिंस्यमाहुर्मनीषिणः॥ ४॥

राजोवाच । षष्ठे काले ममाहारो विहितो द्विजसत्तम ।
न शक्यस्त्वं समुत्स्रष्टुं क्षुधितेन मयाद्य वै ॥ ५ ॥

उतङ्क उवाच । एवमस्तु महाराज समयः क्रियतान्तु मे ।
गुर्व्वर्थमभिनिर्व्वर्त्त्य पुनरेष्यामि ते वशम् ॥ ६ ॥ संश्रुतश्च मया
योऽर्थो गुरवे राजसत्तम । त्वदधीनः स राजेन्द्र तं त्वां भिक्षे
नरेश्वर ॥ ७ ॥ ददासि विप्रमुख्येभ्यस्त्वं हि रत्नानि नित्यदा ।
दाता च त्वं नरव्याघ्र पात्रभूतः क्षिताविह ॥ ८ ॥ पात्रं प्रति-
ग्रहे चापि विद्धि मां नृपसत्तम । उपाहृत्य गुरोरर्थं त्वदायत्त-
मरिन्दम ॥ ९ ॥ समयेनेह राजेन्द्र पुनरेष्यामि ते वशम् । सत्यं
ते प्रतिजानामि नात्र मिथ्या कथञ्चन । अनृतं नोक्तपूर्व्वं मे स्वैरे-
ष्वपि कुतोऽन्यथा ॥ १० ॥

सौदास उवाच । यदि मत्तस्त्वदायत्तो गुर्व्वर्थः कृत एव सः ।
यदि चास्मि प्रतिग्राह्यः साम्प्रतं तद्वदस्व मे ॥ ११ ॥

उतङ्क उवाच । प्रतिग्राह्यो मतो मे त्वं सदैव पुरुषर्षभ ।
सोऽहं त्वामनुसंप्राप्तो भिक्षितुं मणिकुण्डले ॥ १२ ॥

सौदास उवाच । पत्न्यास्ते मम विप्रर्षे उचिते मणिकुण्डले ।
वरयार्थं त्वमन्यं वै तं ते दास्यामि सुव्रत ॥ १३ ॥

उतङ्क उवाच । अलं ते व्यपदेशेन प्रमाणं यदि ते वयम् ।
प्रयच्छ कुण्डले मह्यं सत्यवाग्भव पार्थिव ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तस्त्वब्रवीद्राजा तमुतङ्कं पुनर्व्वचः ।
गच्छ मद्वचनाद्देवीं ब्रूहि देहीति सत्तम ॥१५॥ सैवमुक्ता त्वया नूनं
मद्वाक्येन शुचिव्रता । प्रदास्यति द्विजश्रेष्ठ कुण्डले ते न संशयः ॥१६॥

उतङ्क उवाच । क्व पत्नी भवतः शक्या मया द्रष्टुं नरेश्वर ।
स्वयञ्चापि भवान् पत्नीं किमर्थं नोपसर्पति ॥ १७ ॥

सौदास उवाच । तां द्रक्ष्यति भवानद्य कस्मिंश्चिद्वननिर्झरे ।
षष्ठे काले न हि मया सा शक्या द्रष्टुमद्य वै ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । उतङ्कस्तु तथोक्तः स जगाम भरतर्षभ । मदयन्तीञ्च दृष्ट्वा सोऽज्ञापयत् स्वं प्रयोजनम् ॥ १९ ॥ सौदास-वचनं श्रुत्वा ततः सा पृथुलोचना । प्रत्युवाच महाबुद्धिमुतङ्कं जनमेजय ॥ २० ॥ एवमेतन्महाब्रह्मन्नानृतं वदसेऽनघ । अभि-ज्ञानन्तु किञ्चित्त्वं समानयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ इमे हि दिव्ये मणि-कुण्डले मे देवाश्च यचाश्च महर्षयश्च । तैस्तैरुपायैरपहर्त्तुकामा-श्छिद्रेषु नित्यं परितर्कयन्ति ॥ २२ ॥ निक्षिप्तमेतद्भुवि पन्नगास्तु रत्नं समासाद्य परामृषेयुः । यचास्तथोच्छिष्टधृतं सुराश्च निद्रा-वशाद्वा परिधर्षयेयुः ॥ २३ ॥ छिद्रेष्वेतेष्विमे नित्यं ह्रियते द्विज-सत्तम । देवराक्षसनागानामप्रमत्तेन धार्य्यते ॥ २४ ॥ स्यन्दते हि दिवारुक्मं रात्रौ च द्विजसत्तम । नक्तं नक्षत्रताराणां प्रभा-माक्षिप्य वर्त्तते ॥ २५ ॥ एते ह्यामुच्य भगवन् क्षुत्पिपासाभयं कुतः । विषाग्निभयदिभ्यश्च भयं जातु न विद्यते ॥ २६ ॥ ह्रस्वेन चैते ह्यामुक्ते भवतो ह्रस्वके तदा । अनुरूपेण चामुक्ते जायते तत् प्रमाणके ॥ २७ ॥ एवं विधे ममैते वै कुण्डले परमार्च्चिते । त्रिषु लोकेषु विज्ञाते तदभिज्ञानमानय ॥ २८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उतङ्कोपाख्याने सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स मित्रसहमासाद्य अभिज्ञानमयाचत । तस्मै ददावभिज्ञानं स चेक्ष्वाकुवरस्तदा ॥ १ ॥

सौदास उवाच । न चैवैषा गतिः क्षेम्या न चान्या विद्यते गतिः । एतन्मे मतमाज्ञाय प्रयच्छ मणिकुण्डले ॥ २ ॥ इत्युक्त-स्तामुतङ्कस्तु भर्त्तुर्वाक्यमथाब्रवीत् । श्रुत्वा च सा तदा प्रादात्

ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ३ ॥ अवाप्य कुण्डले ते तु राजानं पुन-
रब्रवीत् । किमेतद्गुह्यवचनं श्रोतुमिच्छामि पार्थिव ॥ ४ ॥

सौदास उवाच । प्रजानिसर्गाद्विप्रान् वै क्षत्रियाः पूजयन्ति
हि । विप्रेभ्यश्चापि बहवो दोषाः प्रादुर्भवन्ति वै ॥ ५ ॥ सोऽहं
द्विजेभ्यः प्रणतो विप्राद्दोषमवाप्तवान् । गतिमन्यां न पश्यामि
मदयन्तीसहायवान् ॥ ६ ॥ न चान्यामपि पश्यामि गतिं गति-
मतांवर । स्वर्गद्वारस्य गमने स्थाने चेह द्विजोत्तम ॥ ७ ॥ न
हि राज्ञा विशेषेण विरुद्धेन द्विजातिभिः । शक्यं हि लोके
स्थातुं वै प्रेत्य वा सुखमेधितम् ॥ ८ ॥ तदिष्टे ते मया दत्ते एते
स्वे मणिकुण्डले । यः कृतस्तेऽद्य समयः सफलं तत् कुरुष्व मे ॥९॥

उतङ्क उवाच । राजंस्तथेह कर्त्तास्मि पुनरेष्यामि ते वशम् ।
प्रश्नञ्च कञ्चित् प्रष्टुं त्वां निवृत्तोऽस्मि परन्तप ॥ १० ॥

सौदास उवाच । ब्रूहि विप्र यथाकामं प्रतिवक्तास्मि ते वचः ।
छेत्तास्मि संशयं तेऽद्य न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ११ ॥

उतङ्क उवाच । प्राहुर्वाक्संयतं मित्रं धर्म्मनैपुण्यदर्शिनः ।
मित्रेषु यश्च विषमस्तेन इत्येव तं विदुः ॥ १२ ॥ स भवान् मित्रता-
मद्य सम्प्राप्तो मम पार्थिव । स मे बुद्धिं प्रयच्छ त्वं सम्मतां पुरुष-
र्षभ ॥ १३ ॥ अवाप्तार्थोऽहमद्येह भवांश्च पुरुषादकः । भवत्-
सकाशमागन्तुं क्षमं मम न वेति वै ॥ १४ ॥

सौदास उवाच । क्षमञ्चेदिह वक्तव्यं तव द्विजवरोत्तम । मत्-
समीपं द्विजश्रेष्ठ नागन्तव्यं कथञ्चन ॥१५॥ एवं तव प्रपश्यामि श्रेयो
भृगुकुलोद्वह । आगच्छतो हि ते विप्र भवेन्मृत्युर्न संशयः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तदा राज्ञा क्षमं बुद्धिमता
हि तम् । अनुज्ञाप्य स राजानमहल्यां प्रति जग्मिवान् ॥ १७ ॥
गृहीत्वा कुण्डले दिव्ये गुरुपत्न्याः प्रियङ्करः । जवेन महता
प्रायाद्गौतमस्याश्रमं प्रति ॥ १८ ॥ यथा तयोरक्षणञ्च मदयन्त्या-

भिभाषितम्। तथा ते कुण्डले बद्धा तदा कृष्णाजिनेऽनयत् ॥१९॥ स वाश्मिंश्चित्क्षुधाविष्टः फलभारसमन्वितम्। विल्वं ददर्श विप्रर्षि-रारुरोह च तं ततः ॥ २० ॥ शाखामासज्य तस्यैव कृष्णाजिन-मरिन्दम। पातयामास विल्वानि तदा स द्विजपुङ्गव ॥ २१ ॥ अथ पातयमानस्य विल्वापहृतचक्षुषः। न्यपतंस्तानि विल्वानि तस्मिन्नेवाजिने विभो ॥ २२ ॥ यस्मिंस्ते कुण्डले बद्धे तदा द्विज-वरेण वै। विल्वप्रहारैस्तस्याथ व्यशीर्य्यद्बन्धनं ततः ॥ २३ ॥ स-कुण्डलं तदजिनं पपात सहसा तरोः। विशीर्णबन्धने तस्मिन् गते कृष्णाजिने महीम् ॥ २४ ॥ अपश्यद्भुजगः कश्चित्ते तत्र मणिकुण्डले। ऐरावतकुलोद्भूतः शीघ्रोभूत्वा तदा हि सः ॥२५॥ विदश्यास्येन वल्मीकं विवेशाथ सकुण्डलः। ह्रियमाणे तु दृष्ट्वा स कुण्डले भुजगेन ह ॥ २६ ॥ पपात वृक्षात् सोद्वेगो दुःखात् परमकोपनः। स दण्डकाष्ठमादाय वल्मीकमखनत्तदा ॥ २७ ॥ अहानि त्रिंशदव्यग्रः पञ्च चान्यानि भारत। क्रोधामर्षाभिसन्तप्त-स्तदा ब्राह्मणसत्तमः ॥ २८ ॥ तस्य वेगमसह्यन्तमसहन्ती वसु-न्धरा। दण्डकाष्ठाभिनुन्नाङ्गी चचाल भृशमाकुला ॥ २९ ॥ ततः खनत एवाथ विप्रर्षे धरणीतलम्। नागलोकस्य पन्थानं कर्त्तु-कामस्य निश्चयात् ॥ ३० ॥ रथेन हरियुक्तेन तं देशमुपजग्मि-वान्। वज्रपाणिर्महातेजास्तं ददर्श द्विजोत्तमम् ॥ ३१ ॥

वैशम्पायन उवाच। स तु तं ब्राह्मणो भूत्वा तस्य दुःखेन दुःखितः। उतङ्कमब्रवीद्वाक्यं नैतच्छक्यं त्वयेति वै ॥ ३२ ॥ इतो हि नागलोको वै योजनानि सहस्रशः। न दण्डकाष्ठ-साध्यञ्च मन्ये कार्य्यमिदं तव ॥ ३३ ॥

उतङ्क उवाच। नागलोके यदि ब्रह्मन्नाशक्ये कुण्डले मया। प्राप्तुं प्राणान् विमोक्ष्यामि पश्यतस्ते द्विजोत्तम ॥ ३४ ॥

वैशम्पायन उवाच। यदा स नाशकत्तस्य निश्चयं कर्त्तुमन्यथा।

वज्रपाणिस्तदा दण्डं वज्रास्त्रेण युयोज ह ॥ ३५ ॥ ततो वज्र-प्रहारैस्तैर्दार्य्यमाणा वसुन्धरा । नागलोकस्य पन्थानमकरोज्जनमेजय ॥ ३६ ॥ स तेन मार्गेण तदा नागलोकं विवेश ह । ददर्श नागलोकञ्च योजनानि सहस्रशः ॥ ३७ ॥ *प्राकारनिचयैर्दिव्यै-र्मणिमुक्तास्वलंकृतैः । उपपन्नं महाभाग शातकुम्भमयैस्तथा ॥ ३८ ॥ वापीः स्फटिकसोपाना नदीश्च विमलोदकाः । ददर्श वृक्षांश्च बहून्नानाद्विजगणायुतान् ॥ ३९ ॥ तस्य लोकस्य च द्वारं स ददर्श भृगूद्वह । पञ्चयोजनविस्तारमायतं शतयोजनम् ॥ ४० ॥ नागलोकमुतङ्कस्तु प्रेक्ष्य दीनोऽभवत्तदा । निराशश्चाभवत्तत्र कुण्डलाहरणे पुनः ॥ ४१ ॥ तत्र प्रोवाच तुरगस्तं कृष्णः श्वेत-वालधिः । ताम्रास्यनेत्रः कौरव्य प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ४२ ॥ धमस्वापानमेतन्मे ततस्त्वं विप्रलप्स्यसे । ऐरावतसुतेनेह तवानीते हि कुण्डले ॥ ४३ ॥ मा जुगुप्सां कृथाः पुत्त्र त्वमत्रार्थे कथञ्चन । त्वयैतद्धि समाचीर्णं गौतमस्याश्रमे तदा ॥ ४४ ॥

उतङ्क उवाच । कथं भवन्तं जानीयामुपाध्यायाश्रमं प्रति । यन्मयाचीर्णपूर्वं हि श्रोतुमिच्छामि तद्धयहम् ॥ ४५ ॥

अश्व उवाच । गुरोर्गुरुं मां जानीहि ज्वलन्तं जातवेदसम् । त्वया ह्यहं सदा विप्र गुरोरर्थेऽभिपूजितः ॥ ४६ ॥ विधिवत् सततं विप्र शुचिना भृगुनन्दन । तस्मात् श्रेयो विधास्यामि तवैवं कुरु मा चिरम् ॥ ४७ ॥ इत्युक्तस्तु तथाकार्षीदुतङ्कश्चित्रभानुना । घृतार्चिः प्रीतिमांश्चापि प्रजज्वाल दिधक्षया ॥ ४८ ॥ ततोऽस्य रोमकूपेभ्यो धम्मतस्तत्र भारत । घनः प्रादुरभूद्धूमो नागलोक-भयावहः ॥ ४९ ॥ तेन धूमेन महता वर्द्धमानेन भारत । नाग-लोके महाराज न प्राज्ञायत किञ्चन ॥ ५० ॥ हाहाकृतमभूत् सर्वमैरावतनिवेशनम् । वासुकिप्रमुखानाञ्च नागानां जनमेजय ॥ ५१ ॥ न प्राकाशन्त वेश्मानि धूमरुद्धानि भारत । नीहार-

संवृतानीव वनानि गिरयस्तथा ॥ ५२ ॥ ते भ्रमरक्तनयना वह्नि-
तेजोऽभितापिताः। आजग्मुर्निश्चयं ज्ञातुं भार्गवस्य महात्मनः
॥ ५३ ॥ श्रुत्वा तु निश्चयं तस्य महर्षेरतितेजसः। संभ्रान्तनयनाः
सर्वे पूजाञ्चक्रुर्यथाविधि ॥ ५४ ॥ सर्वे प्राञ्जलयो नागा वृद्धबाल-
पुरोगमाः। शिरोभिः प्रणिपत्योचुः प्रसीद भगवन्निति ॥ ५५ ॥
प्रसाद्य ब्राह्मणं ते तु पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च। प्रायच्छन् कुण्डले
दिव्ये पन्नगाः परमार्चिते ॥ ५६ ॥ ततः स पूजितो नागैस्तदो-
तङ्कः प्रतापवान्। अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा जगाम गुरुसद्म तत् ॥५७॥
स गत्वा त्वरितो राजन् गौतमस्य निवेशनम्। प्रायच्छत् कुण्डले
दिव्ये गुरुपत्न्यास्तदानघ ॥ ५८ ॥ वासुकिप्रमुखानाञ्च नागानां
जनमेजय। सर्वं शशंस गुरवे यथावद्द्विजसत्तमः ॥ ५९ ॥ एवं
महात्मना तेन त्रीन् लोकान् जनमेजय। परिक्रम्याहृते दिव्ये
ततस्ते मणिकुण्डले ॥ ६० ॥ एवं प्रभावः स मुनिरुतङ्को भरतर्षभ।
परेण तपसा युक्तो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ६१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि उतङ्कोपाख्याने
अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

जनमेजय उवाच। उतङ्कस्य वरं दत्त्वा गोविन्दो द्विज-
सत्तम। अत ऊर्द्ध्वं महाबाहुः किञ्चकार महायशाः ॥ १ ॥
वैशम्पायन उवाच। दत्त्वा वरमुतङ्काय प्रायात् सात्यकिना
सह। द्वारकामेव गोविन्दः शीघ्रवेगैर्महाहयैः ॥ २ ॥ सरांसि
सरितश्चैव वनानि च गिरींस्तथा। अतिक्रम्याससादाथ रम्यां
द्वारवतीं पुरीम् ॥ ३ ॥ वर्त्तमाने महाराज महे रैवतकस्य च।
उपायात् पुण्डरीकाक्षो युयुधानानुगस्तदा ॥ ४ ॥ अलंकृतस्तु
स गिरिर्नानारूपैर्विचित्रितैः। बभौ रत्नमयैः कोषैः संवृतः
पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ काञ्चनस्रग्भिरग्र्याभिः सुमनोभिस्तथैव च।

वासोभिश्च महाशैलः कल्पवृक्षैस्तथैव च ॥ ६ ॥ दीपवृक्षैश्च सौवर्णै-
रभीक्ष्णमुपशोभितः । गुहानिर्झरदेशेषु दिवाभूतो बभूव ह
॥ ७ ॥ पताकाभिर्विचित्राभिः सघण्टाभिः समन्ततः । पुंभिः
स्त्रीभिश्च संघुष्टः प्रगीत इव चाभवत् ॥ ८ ॥ अतीव प्रेक्षणीयो-
ऽभून्मेरुर्मुनिगणैरिव । मत्तानां हृष्टरूपाणां स्त्रीणां पुंसाञ्च
भारत ॥ ९ ॥ गायतां पर्वतेन्द्रस्य दिवस्पृगिव निःस्वनः । प्रमत्त-
मत्तसम्मत्तक्ष्वेड़ितोत्क्रुष्टसंकुलः ॥ १० ॥ तथा किलकिलाशब्दै-
र्भूधरोऽभून्मनोहरः । विपणापणवान् रम्यो भोज्यभोज्यविहार-
वान् ॥ ११ ॥ वस्त्रमाल्योत्करयुतो वीणावेणुमृदङ्गवान् । सुरा-
मैरेयमिश्रेण भक्ष्यभोज्येन चैव ह ॥ १२ ॥ दीनान्धकृपणादिभ्यो
दीयमानेन चानिशम् । बभौ परमकल्याणो महस्तस्य महागिरेः
॥ १३ ॥ पुण्यावसथवान् वीर पुण्यकृद्भिर्निषेवितः । विहारो
वृष्णिवीराणां महे रैवतकस्य ह ॥ १४ ॥ स नगो वेश्मसंकीर्णो
देवलोक इवावभौ । तदा च कृष्णसान्निध्यमासाद्य भरतर्षभ ॥१५॥
शक्रसद्मप्रतीकाशो बभूव सहशैलराट् । ततः सम्पूज्यमानः स
विवेश भवनं शुभम् ॥ १६ ॥ गोविन्दः सात्यकिश्चैव जगाम भवनं
स्वकम् । विवेश च प्रहृष्टात्मा चिरकालप्रवासतः ॥ १७ ॥ कृत्वा
न सुकरं कर्म्म दानवेष्विव वासवः । उपयातन्तु वार्ष्णेयं भोज-
वृष्ण्यन्धकास्तथा । अभ्यगच्छन्महात्मानं देवा इव शतक्रतुम् ॥१८॥
सतानभ्यर्च्य मेधावी पृष्ट्वा च कुशलं तदा । अभ्यवादयत प्रीतः
पितरं मातरन्तथा ॥ १९ ॥ ताभ्यां स संपरिष्वक्तः सान्त्वितश्च
महाभुजः । उपोपविष्टैः सर्वैस्तैर्वृष्णिभिः परिवारितः ॥ २० ॥
स विश्रान्तो महातेजाः कृतपादावनेजनः । कथयामास तत् सर्वं
पृष्टः पित्रा महाहवम् ॥ २१ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि कृष्णस्य द्वारका-
प्रवेशे एकोनषष्टोऽध्यायः ॥ ५९॥

वासुदेव उवाच । श्रुतवानस्मि वार्ष्णेय संग्रामं परमाद्भुतम् ।
नराणां वदतां तत्र कथोद्घातेषु नित्यशः ॥ १ ॥ त्वन्तु प्रत्यक्षदर्शी
च रूपज्ञश्च महाभुज । तस्मात् प्रब्रूहि संग्रामं याथातथ्येन मे-
ऽनघ ॥ २ ॥ यथा तदभवद्युद्धं पाण्डवानां महात्मनाम् । भीष्म-
कर्णकृपद्रोणशल्यादिभिरनुत्तमम् ॥ ३ ॥ अन्येषां क्षत्रियाणाञ्च
कृतास्त्राणामनेकशः । नानाविधाकृतिमतां नानादेशनिवासिनाम् ॥४॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षः पित्रा मातुस्तद-
न्तिके । शशंस कुरुवीराणां संग्रामे निधनं यथा ॥ ५ ॥

वासुदेव उवाच । अत्यद्भुतानि कर्माणि क्षत्रियाणां महा-
त्मनाम् । बहुलत्वान्न संख्यातुं शक्यान्यब्दशतैरपि ॥ ६ ॥ प्राधा-
न्यतस्तु गदतः समासेनैव मे शृणु । कर्माणि पृथिवीशानां यथा-
वदमरद्युते ॥ ७ ॥ भीष्मः सेनापतिरभूदेकादशचमूपतिः । कौरव्यः
कौरवेन्द्राणां देवानामिव वासवः ॥ ८ ॥ शिखण्डी पाण्डुपुत्राणां
नेता सप्तचमूपतिः । बभूव रक्षितो धीमान् श्रीमता सव्यसाचिना
॥ ९ ॥ तेषां तदभवद्युद्धं दशाहानि महात्मनाम् । कुरूणां
पाण्डवानाञ्च सुमहल्लोमहर्षणम् ॥ १० ॥ ततः शिखण्डी गाङ्गेयं
युध्यमानं महाहवे । जघान बहुभिर्बाणैः सह गाण्डीवधन्वना
॥ ११ ॥ अकरोत् स ततः कालं शरतल्पगतो मुनिः । अयनं
दक्षिणं हित्वा सम्प्राप्ते चोत्तरायणे ॥ १२ ॥ ततः सेनापतिरभूत्
द्रोणोऽस्त्रविदुषां वरः । प्रवीरः कौरवेन्द्रस्य काव्यो दैत्यपतेरिव
॥ १३ ॥ अक्षौहिणीभिः शिष्टाभिर्नवभिर्द्विजसत्तमः । संवृतः
समरश्लाघी गुप्तः कृपवृषादिभिः ॥ १४ ॥ धृष्टद्युम्नस्त्वभून्नेता
पाण्डवानां महास्त्रवित् । गुप्तो भीमेन मेधावी मित्रेण वरुणो
यथा ॥ १५ ॥ स च सेनापरिवृतो द्रोणप्रेप्सुर्महामनाः । पितु-
र्निकारान् संस्मृत्य रणे कर्माकरोन्महत् ॥ १६ ॥ तस्मिंस्ते पृथिवी-
पाला द्रोणपार्षतसङ्गरे । नानादिगागता वीराः प्रायशो निधनं

गताः ॥ १७ ॥ दिनानि पञ्च तद्युद्धमभूत् परमदारुणम् । ततो
द्रोणः परिश्रान्तो धृष्टद्युम्नवशङ्गतः ॥ १८ ॥ ततः सेनापतिरभूत
कर्णो दौर्य्योधने बले । अक्षौहिणीभिः शिष्टाभिर्वृतः पञ्चभि-
राहवे ॥ १९ ॥ तिस्रस्तु पाण्डुपुत्राणां चम्वो बीभत्सुपालिताः ।
हतप्रवीरभूयिष्ठा बभूवुः समरस्थिताः ॥ २० ॥ ततः पार्थं समा-
साद्य पतङ्ग इव पावकम् । पञ्चत्वमगमत् सौतिर्द्वितीयेऽहनि
दारुणः ॥ २१ ॥ हते कर्णे तु कौरव्या निरुत्साहा हतौजसः ।
अक्षौहिणीभिस्तिसृभिर्मद्रेशं पर्य्यवारयन् ॥ २२ ॥ हतवाहन-
भूयिष्ठाः पाण्डवापि युधिष्ठिरम् । अक्षौहिण्या निरुत्साहाः
शिष्टया पर्य्यवारयन् ॥ २३ ॥ अवधीन्मद्रराजानं कुरुराजो युधि-
ष्ठिरः । तस्मिंस्तथार्द्धदिवसे कृत्वा कर्म्म सुदुष्करम् ॥ २४ ॥ हते
शल्ये च शकुनिं सहदेवो महामनाः । आहर्त्तारं कलेस्तस्य
जघानामितविक्रमः ॥ २५ ॥ निहते शकुनौ राजा धार्त्तराष्ट्रः
सुदुर्म्मनाः । अपाक्रामत्गदापाणिर्हतभूयिष्ठसैनिकः ॥ २६ ॥
तमन्वधावत् संक्रुद्धो भीमसेनः प्रतापवान् । ह्रदे द्वैपायने चापि
सलिलस्थं ददर्श तम् ॥ २७ ॥ हतशिष्टेन सैन्येन समन्तात् परि-
वार्य्य तम् । अथोपविविशुर्हृष्टा ह्रदस्थं पञ्च पाण्डवाः ॥ २८ ॥
विगाह्य सलिलं त्वाशु वाग्बाणैर्भृशविक्षतः । उत्थाय स गदा-
पाणिर्युद्धाय समुपस्थितः ॥ २९ ॥ ततः स निहतो राजा धार्त्त-
राष्ट्रो महारणे । भीमसेनेन विक्रम्य पश्यतां पृथिवीक्षिताम्
॥ ३० ॥ ततस्तत् पाण्डवं सैन्यं प्रसुप्तं शिविरे निशि । निहतं
द्रोणपुत्रेण पितुर्बधममृष्यता ॥ ३१ ॥ हतपुत्रा हतबला हत-
मित्रा मया सह । युयुधानसहायेन पञ्च शिष्टास्तु पाण्डवाः ॥३२॥
सहैव कृपभोजाभ्यां द्रौणिर्युद्धादमुच्यत । युयुत्सुश्चापि कौरव्यो
मुक्तः पाण्डवसंश्रयात् ॥ ३३ ॥ निहते कौरवेन्द्रे तु सानुबन्धे
सुयोधने । विदुरः सञ्जयश्चैव धर्म्मराजमुपस्थितौ ॥ ३४ ॥ एवं

तद्भवद्युद्धमहान्यष्टादश प्रभो। यत्र ते पृथिवीपाला निहताः स्वर्गमावसन् ॥ ३५ ॥

वैशम्पायन उवाच। शृखतान्तु महाराज कथां तां लोमहर्षणाम्। दुःखशोकपरिक्लेशा वृष्णीनामभवंस्तदा ॥ ३६ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि वासुदेववाक्ये षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

वैशम्पायन उवाच। कथयन्नेव तु तदा वासुदेवः प्रतापवान्। महाभारतयुद्धं तत् कथान्ते पितुरग्रतः ॥ १ ॥ अभिमन्योर्वधं वीरः सोऽत्यक्रामन्महामतिः। अप्रियं वसुदेवस्य मा भूदिति महामतिः ॥ २ ॥ मा दौहित्रवधं श्रुत्वा वसुदेवो महात्ययम्। दुःखशोकाभिसन्तप्तो भवेदिति महामतिः ॥ ३ ॥ सुभद्रा तु तमुत्क्रान्तमात्मजस्य वधं रणे। आचक्ष्व कृष्ण सौभद्रवधमित्यपतद्भुवि ॥ ४ ॥ तामपश्यन्निपतितां वसुदेवः क्षितौ तदा। दृष्ट्वैव च पपातोर्व्यां सोऽपि दुःखेन मूर्च्छितः ॥ ५ ॥ ततः स दौहित्रवधदुःखशोकसमाहतः। वसुदेवो महाराज कृष्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥ ननु त्वं पुण्डरीकाक्ष सत्यवाग्भुवि विश्रुतः। यद्दौहित्रवधं मेऽद्य न ख्यापयसि शत्रुहन् ॥ ७ ॥ तद्भागिनेयनिधनं तत्त्वेनाचक्ष्व मे प्रभो। सदृशाक्षस्तव कथं शत्रुभिर्निहतो रणे ॥ ८ ॥ दुर्मरं बत वार्ष्णेय कालेऽप्राप्ते नृभिः सह। यत्र मे हृदयं दुःखात् शतधा न विदीर्य्यते ॥ ९ ॥ किमब्रवीत्त्वां संग्रामे सुभद्रां मातरं प्रति। माञ्चापि पुण्डरीकाक्ष चपलाक्षः प्रियो मम ॥ १० ॥ आहवं पृष्ठतः कृत्वा कच्चिन्न निहतः परैः। कच्चिन्मुखं न गोविन्द तेनाजौ विकृतं कृतम् ॥ ११ ॥ स हि कृष्ण महातेजाः श्लाघन्निव ममाग्रतः। बालभावेन विनयमात्मनोऽक-

श्यत् प्रभुः ॥ १२ ॥ कच्चिन्न निकृतो बालो द्रोणकर्णकृपादिभिः ।
धरण्यां निहतः शेते तन्ममाचक्ष्व केशव ॥ १३ ॥ स हि द्रोणञ्च
भीष्मञ्च कर्णञ्च बलिनां वरम् । स्पर्द्धते स्म रणे नित्यं दुहितुः
पुत्रको मम ॥ १४ ॥ एवंविधं बहु तदा विलपन्तं सुदुःखितम् ।
पितरं दुःखिततरो गोविन्दो वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ न तेन
विकृतं वक्त्रं कृतं संग्राममूर्द्धनि । न पृष्ठतः कृतश्चापि संग्राम-
स्तेन दुस्तरः ॥ १६ ॥ निहत्य पृथिवीपालान् सहस्रशतसङ्घशः ।
खेदितो द्रोणकर्णाभ्यां दौःशासनिवशं गतः ॥ १७ ॥ एको ह्येकेन
सततं युध्यमानो यदि प्रभो । न स शक्येत संग्रामे निहन्तुमपि
वज्रिणा ॥ १८ ॥ समाहूते च संग्रामात् पार्थे संशप्तकैस्तदा ।
पर्य्यवार्य्यत संक्रुद्धैः स द्रोणादिभिराहवे ॥ १९ ॥ ततः शत्रुवधं
कृत्वा सुमहान्तं रणे पितः । दौहित्रस्तव वार्ष्णेय दौःशासनि-
वशंगतः ॥ २० ॥ नूनञ्च स गतः स्वर्गं जहि शोकं महामते । न
हि व्यसनमासाद्य सीदन्ति कृतबुद्धयः ॥ २१ ॥ द्रोणकर्णप्रभृतयो
येन प्रतिसमासिताः । रणे महेन्द्रप्रतिमाः स कथं नाप्नुयाद्दिवम्
॥ २२ ॥ स शोकं जहि दुर्द्धर्ष मा च मन्युवशंगमः । शस्त्रपूतां
हि स गतिं गतः परपुरञ्जयः ॥ २३ ॥ तस्मिंस्तु निहते वीरे
सुभद्रेयं स्वसा मम । दुःखार्त्ताथो पृथां प्राप्य कुररीव ननाद
ह ॥ २४ ॥ द्रौपदीं च समासाद्य पर्य्यपृच्छत दुःखिता । आर्य्ये
क्व दारकाः सर्व्वे द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ॥ २५ ॥ तस्यास्तु वचनं
श्रुत्वा सर्व्वास्ताः कुरुयोषितः । भुजाभ्यां परिगृह्यैनां चुक्रुशुः
परमार्त्तिवत् ॥ २६ ॥ उत्तराञ्चाब्रवीद्भद्रे भर्त्ता स क्व नु ते गतः ।
क्षिप्रमागमनं मह्यं तस्य त्वं वेदयस्व ह ॥ २७ ॥ ननु नाम
स वैराटि श्रुत्वा मम गिरं सदा । भवनान्निष्पतत्याशु कस्मा-
न्नाभ्येति ते पतिः ॥ २८ ॥ अभिमन्योः कुशलिनो मातुलास्ते
महारथाः । कुशलञ्चाब्रुवन् सर्व्वे त्वां युयुत्सुमिहागतम् ॥ २९ ॥

याचच मेऽद्य संग्रामं यथापूर्वमरिन्दम। कस्मादेवं विलपतीं नाद्येह प्रतिभाषसे॥ ३०॥ एवमादि तु वार्ष्णेय्यास्तस्यास्तत् परिदेवितम्। श्रुत्वा पृथा सुदुःखार्त्ता शनैर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥३१॥ सुभद्रे वासुदेवेन तथा सात्यकिना रणे। पित्रा च लालितो बालः स हतः कालधर्म्मणा॥ ३२॥ ईदृशो मर्त्त्यधर्म्मोऽयं मा शुचो यदुनन्दिनि। पुत्रो हि तव दुर्द्धर्षः सम्प्राप्तः परमां गतिम् ॥ ३३॥ कुले महति जातासि क्षत्रियाणां महात्मनाम्। मा शुचश्चपलाक्षि त्वं पद्मपत्रनिभेक्षणे॥ ३४॥ उत्तरां त्वमवेक्षस्व गुर्व्विणीं मा शुचः शुभे। पुत्रमेषा हि तस्याशु जनयिष्यति भाविनी॥ ३५॥ एवमाश्वासयित्वैनां कुन्ती यदुकुलोद्वह। विहाय शोकं दुर्द्धर्ष श्राद्धमस्य ह्यकल्पयत्॥ ३६॥ समनुज्ञाप्य धर्म्मज्ञा राजानं भीममेव च। यमौ यमोपमौ चैव ददौ दाना-न्यनेकशः॥ ३७॥ ततः प्रदाय बह्वीर्गा ब्राह्मणाय यदूद्वह। समाहृष्य तु वार्ष्णेयी वैराटीमब्रवीदिदम्॥ ३८॥ वैराटि नेह सन्तापस्त्वया कार्य्यो ह्यनिन्दिते। भर्त्तारं प्रति सुश्रोणि गर्भस्थं रक्ष वै शिशुम्॥ ३९॥ एवमुक्त्वा ततः कुन्ती विरराम महा-द्युते। तामनुज्ञाप्य चैवेमां सुभद्रां समुपानयम्॥ ४०॥ एवं स निधनं प्राप्तो दौहित्रस्तव मानद। सन्तापं त्यज दुर्द्धर्ष मा च शोके मनः कृथा॥ ४१॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि
एकषष्टोऽध्यायः॥ ६१॥

वैशम्पायन उवाच। एतत् श्रुत्वा तु पुत्रस्य वचः शूरात्मज-स्तदा। विहाय शोकं धर्म्मात्मा ददौ श्राद्धमनुत्तमम्॥ १॥ तथैव वासुदेवश्च स्वस्रीयस्य महात्मनः। दयितस्य पितुर्नित्यमकरो-

दौर्ह्रदिकम् ॥ २ ॥ षष्टिं शतसहस्राणि ब्राह्मणानां महौजसाम् । विधिवद्भोजयामास भोज्यं सर्वगुणान्वितम् ॥ ३ ॥ आच्छाद्य च महाबाहुर्धनवृष्टिमपानुदत् । ब्राह्मणानां तदा कृष्णस्तदभूल्लोमहर्षणम् ॥ ४ ॥ सुवर्णञ्चैव गाश्चैव शयनाच्छादनं तथा । दीयमानं तदा विप्रा बर्द्धतामिति चाब्रुवन् ॥ ५ ॥ वासुदेवोऽथ दाशार्हो बलदेवः ससात्यकिः । अभिमन्योस्तदा श्राद्धमकुर्वन् सत्यकस्तदा ॥ ६ ॥ अतीव दुःखसन्तप्ता न शमं चोपलेभिरे । तथैव पाण्डवा वीरा नगरे नागसाह्वये ॥ ७ ॥ नोपागच्छन्त वै शान्तिमभिमन्युविनाकृताः । सुबहूनि च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ॥ ८ ॥ नाभुङ्क्त पतिदुःखार्त्ता तदाभूत् करुणं महत् । कुक्षिस्थ एव तस्याथ गर्भो वै संप्रलीयते ॥ ९ ॥ आजगाम ततो व्यासो ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा । समागम्याब्रवीद्धीमान् पृथां पृथुललोचनाम् ॥ १० ॥ उत्तराञ्च महातेजाः शोकः सन्त्यज्यतामयम् । भविष्यति महातेजाः पुत्रस्तव यशस्विनि ॥ ११ ॥ प्रभावाद्वासुदेवस्य मम व्याहरणादपि । पाण्डवानामयञ्चान्ते पालयिष्यति मेदिनीम् ॥ १२ ॥ धनञ्जयञ्च संप्रेक्ष्य धर्मराजस्य शृखतः । व्यासो वाक्यमुवाचेदं हर्षयन्निव भारत ॥ १३ ॥ पौत्रस्तव महाभागो जनिष्यति महामनाः । पृथ्वीं सागरपर्य्यन्तां पालयिष्यति धर्मतः ॥ १४ ॥ तस्माच्छोकं कुरुश्रेष्ठ जहि त्वमरिकर्षण । विचार्य्यमत्र न हि ते सत्यमेतद्भविष्यति ॥ १५ ॥ यच्चापि वृष्णिवीरेण कृष्णेन कुरुनन्दन । पुरोक्तं तत्तथा भावि मा तेऽत्रास्तु विचारणा ॥ १६ ॥ विबुधानां गतो लोकानक्षयानात्मनिर्जितान् । न स शोच्यस्त्वया वीरो न चान्यैः कुरुभिस्तथा ॥ १७ ॥ एवं पितामहेनोक्तो धर्मात्मा स धनञ्जयः । त्यक्त्वा शोकं महाराज हृष्टरूपोऽभवत्तदा ॥ १८ ॥ पितापि तव धर्मज्ञ गर्भे तस्मिन्महामते । अवर्द्धत यथाकामं शुक्लपक्षे यथा शशी ॥ १९ ॥

ततः सञ्चोदयामास व्यासो धर्मात्मजं नृपम् । अश्वमेधं प्रति तदा ततः सोऽन्तर्हितोऽभवत् ॥ २० ॥ धर्मराजोऽपि मेधावी श्रुत्वा व्यासस्य तद्वचः । वित्तस्यानयने तात चकार गमने मतिम् ॥२१॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि

द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

जनमेजय उवाच। श्रुत्वैतद्वचनं ब्रह्मन् व्यासेनोक्तं महात्मना । अश्वमेधं प्रति तदा किं भयः प्रचकार ह ॥ १ ॥ रत्नञ्च यन्मरुत्तेन निहितं वसुधातले । तदवाप कथञ्चेति तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा द्वैपायनवचो धर्मराजो युधिष्ठिरः । भ्रातॄन् सर्वान् समानाय्य काले वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अर्जुनं भीमसेनञ्च माद्रीपुत्रौ यमावपि । श्रुतं वो वचनं वीराः सौहृदात् यन्महात्मना ॥ ४ ॥ कुरूणां हितकामेन प्रोक्तं कृष्णेन धीमता । तपोवृद्धेन महता सुहृदां भूतिमिच्छता ॥ ५ ॥ गुरुणा धर्मशीलेन व्यासेनाद्भुतकर्म्मणा । भीष्मेण च महाप्राज्ञ गोविन्देन च धीमता ॥ ६ ॥ संस्मृत्य तदहं सम्यक् कर्त्तुमिच्छामि पाण्डवाः । आयत्याञ्च तदात्वे च सर्वेषां तद्धि नो हितम् ॥ ७ ॥ अनुबन्धे च कल्याणं यद्वाचो ब्रह्मवादिनः । इयं हि वसुधा सर्वा क्षीणरत्ना कुरूद्वहाः ॥ ८ ॥ तच्चाचष्ट तदा व्यासो मरुत्तस्य धनं नृपाः । यद्येतद्वो बहुमतं मन्यध्वं वा क्षमं यदि ॥ ९ ॥ तदानयामेह धनं कथं वा भीम मन्यसे । इत्युक्तवाक्ये नृपतौ तदा कुरुकुलोद्वह ॥ १० ॥ भीमसेनो नृपश्रेष्ठं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । रोचते मे महाबाहो यदिदं भाषितं त्वया ॥ ११ ॥ व्यासाख्यातस्य वित्तस्य समुपानयनं प्रति । यदि तत् प्राप्नुयामेह

धनमाविचितं प्रभो ॥ १२॥ क्रतमेव महाराज भवेदिति मतिर्मम ।
ते वयं प्रणिपातेन गिरिशस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ तदानयाम
भद्रन्ते समभ्यर्च्य कपर्द्दिनम् । तं विभुं देवदेवेशं तस्यैवानुचरांश्च
तान् ॥१४॥ प्रसादार्थमवाप्स्यामो नूनं वाग्बुद्धिकर्म्मभिः । रचन्ति
ये च तद्द्रव्यं किन्नरा रौद्रदर्शनाः ॥ १५ ॥ ते च वश्या भविष्यन्ति
प्रसन्ने वृषभध्वजे । श्रुत्वैवं वदतस्तस्य वाक्यं भीमस्य भारत ॥१६॥
प्रीतो धर्म्मात्मजो राजा बभूवातीव भारत । अर्जुनप्रमुखाश्चापि
तथेत्येवाब्रुवन् वचः ॥ १७ ॥ क्वत्वा तु पाण्डवाः सर्वे रत्नाहरण-
निश्चयम् । सेनामाज्ञापयामासुर्नचत्रेऽहनि च ध्रुवे ॥ १८ ॥ ततो
ययुः पाण्डुसुता ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च । अर्च्चयित्वा सुरश्रेष्ठं
पूर्व्वमेव महेश्वरम् ॥ १९ ॥ मोदकैः पायसेनाथ मांसपूपैस्तथैव च ।
आशास्य च महात्मानं प्रययुर्मुदिता भृशम् ॥ २० ॥ तेषां प्रया-
स्यतां तत्र मङ्गलानि शुभान्यथ । प्राहुः प्रहृष्टमनसो द्विजाग्रग्रा
नागराश्च ते ॥ २१ ॥ ततः प्रदच्चिणीक्वत्य शिरोभिः प्रणिपत्य च ।
ब्राह्मणानग्निसहितान् प्रययुः पाण्डुनन्दनाः ॥ २२ ॥ समनुज्ञाप्य
राजानं पुत्रशोकसमाहतम् । धृतराष्ट्रं सभार्य्यं वै पृथाञ्च पृथु-
लोचनाम् ॥ २३ ॥ मूले निचिप्य कौरव्यं युयुत्सुं धृतराष्ट्रजम् ।
सम्पूज्यमानाः पौरैश्च ब्राह्मणैश्च मनीषिभिः ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि
त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततस्ते प्रययुर्हृष्टाः प्रहृष्टनरवाहनाः ।
रथघोषेण महता पूरयन्तो वसुन्धराम् ॥ १ ॥ संस्तूयमानाः
स्तुतिभिः सूतमागधवन्दिभिः । स्वेन सैन्येन सम्वीता यथादित्याः
स्वरश्मिभिः ॥ २ ॥ पाण्डरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि ।

बभौ युधिष्ठिरस्तत्र पौर्णमास्यामिवोडुराट्॥ ३॥ जयाशिषः प्रहृष्टानां नराणां पथि पाण्डवः। प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं यथावत् पुरुषर्षभः॥ ४॥ तथैव सैनिका राजन् राजानमनुयान्ति ये। तेषां हलहलाशब्दो दिवं स्तब्ध्वा व्यतिष्ठत॥ ५॥ सरांसि सरितश्चैव वनान्युपवनानि च। अत्यक्रामन्महाराजो गिरिं चाप्यन्वपद्यत॥ ६॥ तस्मिन् देशे च राजेन्द्र यत्र तद् द्रव्यमुत्तमम्। चक्रे निवेशनं राजा पाण्डवैः सह सैनिकैः॥ ७॥ शिवे देशे समे चैव तदा भरतसत्तम। अग्रतो ब्राह्मणान् कृत्वा तपोविद्यादमान्वितान्॥ ८॥ पुरोहितञ्च कौरव्य वेदवेदाङ्गपारगम्। प्राग्निवेशाच्च राजानो ब्राह्मणाः सपुरोधसः॥ ९॥ कृत्वा शान्तिं यथान्यायं सर्वशः पर्यवारयन्। कृत्वा तु मध्ये राजानममात्यांश्च यथाविधि॥ १०॥ षट्पदं नवसंख्यानं निवेशं चक्रिरे द्विजाः। मत्तानां वारणेन्द्राणां निवेशञ्च यथाविधि॥ ११॥ कारयित्वा स राजेन्द्रो ब्राह्मणानिदमब्रवीत्। अस्मिन् कार्य्ये द्विजश्रेष्ठा नक्षत्रे दिवसे शुभे॥ १२॥ यथा भवन्तो मन्यन्ते कर्त्तुमर्हन्ति तत्तथा। न नः कालात्ययो वै स्यादिहैव परिलम्बताम्। इति निश्चित्य विप्रेन्द्राः क्रियतां यदनन्तरम्॥ १३॥ श्रुत्वैतद्वचनं राज्ञो ब्राह्मणाः सपुरोधसः। इदमूचुर्वचो हृष्टा धर्म्मराजप्रियेप्सवः॥ १४॥ अद्यैव नक्षत्रमहश्च पुण्यं यतामहे श्रेष्ठतमक्रियासु। अम्भोभिरद्येह वसाम राजन् उपोष्यताञ्चापि भवद्भिरद्य॥ १५॥ श्रुत्वा तु तेषां द्विजसत्तमानां कृतोपवासा रजनीं नरेन्द्राः। ऊषुः प्रतीताः कुशसंस्तरेषु यथाध्वरे प्रज्वलिता हुताशाः॥ १६॥ ततो निशा सा व्यगमन्महात्मनां संशृण्वतां विप्रसमीरिता गिरः। ततः प्रभाते विमले द्विजर्षभा वचोऽब्रुवन् धर्म्मसुतं नराधिपम्॥ १७॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि सुवर्णकोषसम्प्राप्तौ चतुःषष्टोऽध्यायः॥ ६४॥

ब्राह्मणा ऊचुः। क्रियतामुपहारोऽस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः। दत्त्वोपहारं नृपते ततः स्वार्थं यतामहे॥ १॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषां ब्राह्मणानां युधिष्ठिरः। गिरीशस्य यथान्यायमुपहारमुपाहरत्॥ २॥ आज्येन तर्पयित्वाग्निं विधिवत् संस्कृतेन च। मन्त्रसिद्धं चरुं कृत्वा पुरोधाः स ययौ तदा॥ ३॥ स गृहीत्वा सुमनसो मन्त्रपूता जनाधिप। मोदकैः पायसेनाथ मांसैश्चोपाहरद्बलिम्॥ ४॥ सुमनोभिश्च चित्राभिर्लाजैरुच्चावचैरपि। सर्वं स्विष्टतमं कृत्वा विधिवद्वेदपारगः॥ ५॥ किङ्कराणां ततः पश्चाच्चकार बलिमुत्तमम्। यक्षेन्द्राय कुबेराय मणिभद्राय चैव ह॥ ६॥ तथान्येषाञ्च यक्षाणां भूतानां पतयश्च ये। कृसरेण च मांसेन निवापैस्तिलसंयुतैः॥ ७॥ ओदनं कुम्भशः कृत्वा पुरोधाः समुपाहरत्। ब्राह्मणेभ्यः सहस्राणि गवां दत्त्वा तु भूमिपः॥ ८॥ नक्तञ्चराणां भूतानां व्यादिदेश बलिं तदा। धूपगन्धनिरुद्धं तत् सुमनोभिश्च संवृतम्॥ ९॥ शुशुभे स्थानमत्यर्थं देवदेवस्य पार्थिव। कृत्वा पूजाञ्च रुद्रस्य गणानाञ्चैव सर्वशः॥ १०॥ ययौ व्यासं पुरस्कृत्य नृपो रत्ननिधिं प्रति। पूजयित्वा धनाध्यक्षं प्रणिपत्याभिवाद्य च॥ ११॥ सुमनोभिर्विचित्राभिरपूपैः कृसरेण च। शङ्खादींश्च निधीन् सर्वान् निधिपालांश्च सर्वशः॥ १२॥ अर्चयित्वा द्विजाग्र्यान् स स्वस्तिवाच्य च वीर्यवान्। तेषां पुण्याहघोषेण तेजसा समवस्थितः॥ १३॥ प्रीतिमान् स कुरुश्रेष्ठः खानयामास तद्धनम्। ततः पात्रीः सकरका बहुरूपा मनोरमाः॥ १४॥ भृङ्गाराणि कटाहानि कलसान् वर्द्धमानकान्। बहूनि च विचित्राणि भाजनानि सहस्रशः॥ १५॥ उद्धारयामास तदा धर्मराजो युधिष्ठिरः। तेषां लक्षणमप्यासीन्महान् करपुटस्तदा॥ १६॥ नद्धञ्च भाजनं राजन् तुलार्द्धमभवन्नृप। वाहनं पाण्डुपुत्रस्य तत्रासीत्तु विशाम्पते॥ १७।

षष्टिरुष्ट्रसहस्राणि शतानि द्विगुणा हयाः । वारणाश्च महाराज सहस्रशतसम्मिताः ॥ १८ ॥ शकटानि रथाश्चैव तावदेव करेणवः । खराणां पुरुषाणाञ्च परिसंख्या न विद्यते ॥ १९ ॥ एतद्वित्तं तदभवद्यदुद्दध्रे युधिष्ठिरः । षोड़शाष्टौ चतुर्विंशसहस्रं भारलक्षणम् ॥ २० ॥ एतेष्वादाय तद्द्रव्यं पुनरभ्यर्च्य पाण्डवः । महादेवं प्रतिययौ पुरं नागाह्वयं प्रति ॥ २१ ॥ द्वैपायनाभ्यनुज्ञातः पुरस्कृत्य पुरोहितम् । गोयुते गोयुते चैव न्यवसत् पुरुषर्षभः ॥ २२ ॥ सा पुराभिमुखी राजन्नुवाह महती चमूः । कृच्छ्राद्द्रविणभारार्त्ता हर्षयन्ती कुरूद्वहान् ॥ २३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि सुवर्णकोषसम्प्राप्तौ पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतस्मिन्नेव काले तु वासुदेवोऽपि वीर्य्यवान् । उपायाद्वृष्णिभिः सार्द्धं पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १ ॥ समयं वाजिमेधस्य विदित्वा पुरुषर्षभः । यथोक्तो धर्म्मपुत्रेण प्रव्रजन् स्वपुरीं प्रति ॥ २ ॥ रौक्मिणेयेन सहितो युयुधानेन चैव हि । चारुदेष्णेन शाम्बेन गदेन कृतवर्म्मणा ॥ ३ ॥ सारणेन च वीरेण निशठेनोल्मुखेन च । बलदेवं पुरस्कृत्य सुभद्रासहितस्तदा ॥ ४ ॥ द्रौपदीमुत्तराञ्चैव पृथाञ्चाप्यवलोककः । समाश्वासयितुञ्चापि क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ ५ ॥ तानागतान् समीक्ष्यैव धृतराष्ट्रो महीपतिः । प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं विदुरश्च महामनाः ॥ ६ ॥ तत्रैव न्यवसत् कृष्णः स्वर्च्चितः पुरुषोत्तमः । विदुरेण महातेजास्तथैव च युयुत्सुना ॥ ७ ॥ वसत्सु वृष्णिवीरेषु तत्राथ जनमेजय । जज्ञे तव पिता राजन् परिक्षित् परवीरहा ॥ ८ ॥ स तु राजा महाराज ब्रह्मास्त्रेणावपीड़ितः । शवो बभूव निश्चेष्टो हर्षशोक-

विवर्द्धनः ॥ ९ ॥ हृष्टानां सिंहनादेन जनानां तत्र निःस्वनः।
प्रविश्य प्रदिशः सर्व्वाः पुनरेव व्युपारमत् ॥ १० ॥ ततः सोऽति-
त्वरः कृष्णो विवेशान्तःपुरं तदा। युयुधानद्वितीयो वै व्यथिते-
न्द्रियमानसः ॥ ११ ॥ ततस्त्वरितमायान्तीं ददर्श स्वां पितृष्वसाम्।
क्रोशन्तीमभिधावेति वासुदेवं पुनः पुनः ॥ १२ ॥ पृष्ठतो द्रौपदी-
चैव सुभद्राञ्च यशस्विनीम्। सविक्रोशं सकरुणं बान्धवानां स्त्रियो
नृप ॥ १३ ॥ ततः कृष्णं समासाद्य कुन्तीभोजसुता तदा। प्रोवाच
राजशार्दूल वाष्पगद्गदया गिरा ॥ १४ ॥ वासुदेव महाबाहो
सुप्रजा देवकी त्वया। त्वन्नो गतिः प्रतिष्ठा च त्वदायत्तमिदं
कुलम् ॥ १५ ॥ यदुप्रवीर योऽयन्ते स्वस्रीयस्यात्मजः प्रभो।
अश्वत्थाम्ना हतो जातस्तमुज्जीवय केशव ॥ १६ ॥ त्वया ह्येतत्
प्रतिज्ञातमैषीके यदुनन्दन। अहं सञ्जीवयिष्यामि मृतजातमिति
प्रभो ॥ १७ ॥ सोऽयं जातो मृतस्तात पश्यैनं पुरुषर्षभ। उत्त-
राञ्च सुभद्राञ्च द्रौपदीं माञ्च माधव ॥ १८ ॥ धर्म्मपुत्रञ्च भीमञ्च
फाल्गुनं नकुलं तथा। सहदेवञ्च दुर्द्धर्षं सर्व्वान्नस्त्रातुमर्हसि ॥१९॥
अस्मिन् प्राणाः समायत्ताः पाण्डवानां ममैव च। पाण्डोश्च पिण्डो
दाशार्ह तथैव श्वशुरस्य मे ॥ २० ॥ अभिमन्योश्च भद्रं ते प्रियस्य
सदृशस्य च। प्रियमुत्पादयाद्य त्वं प्रेतस्यापि जनार्द्दन ॥ २१ ॥
उत्तरा हि पुरोक्तं वै कथयत्यरिसूदन। अभिमन्योर्वचः कृष्ण
प्रियत्वात्तन्न संशयः ॥ २२ ॥ अब्रवीत् किल दाशार्ह वैराटी-
मार्जुनिस्तदा। मातुलस्य कुलं भद्रे तव पुत्रो गमिष्यति ॥ २३ ॥
गत्वा वृष्ण्यन्धककुलं धनुर्वेदं ग्रहीष्यति। अस्त्राणि च विचि-
त्राणि नीतिशास्त्रञ्च केवलम् ॥ २४ ॥ इत्येतत् प्रणयात्तात सौभद्रः
परवीरहा। कथयामास दुर्द्धर्षस्तथा चैतन्न संशयः ॥ २५ ॥
तास्त्वां वयं प्रणम्येह याचामो मधुसूदन। कुलस्यास्य हितार्थं
र्थन्त्वं कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा तु वार्ष्णेयं पृथा

पृथुललोचना। उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्त्ता तास्तान्याः प्रापतन् भुवि ॥ २७ ॥ अब्रुवंश्च महाराज सर्वाः सास्राविलेक्षणाः। स्वस्रीयो वासुदेवस्य मृतो जात इति प्रभो ॥ २८ ॥ एवमुक्ते ततः कुन्तीं पर्य्यगृह्णाज्जनार्द्दनः। भूमौ निपतितां चैनां सान्त्वयामास भारत ॥ २९ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि परिक्षिज्जन्मकथने षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

वैशम्पायन उवाच। उत्थितायां पृथायान्तु सुभद्रा भ्रातरं तदा। दृष्ट्वा चुक्रोश दुःखार्त्ता वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पुण्डरीकाक्ष पश्य त्वं पौत्रं पार्थस्य धीमतः। परिक्षीणेषु कुरुषु परिक्षीणं गतायुषम् ॥ २ ॥ इषीका द्रोणपुत्रेण भीमसेनार्थमुद्यता। सोत्तरायां निपतिता विजये मयि चैव ह ॥ ३ ॥ सेयं विदीर्णे हृदये मयि तिष्ठति केशव। यन्न पश्यामि दुर्द्धर्षं सहपुत्रन्तु तं प्रभो ॥ ४ ॥ किन्नु वक्ष्यति धर्मात्मा धर्मराजो युधिष्ठिरः। भीमसेनार्जुनौ चापि माद्रवत्याः सुतौ च तौ ॥ ५ ॥ श्रुत्वाभिमन्योस्तनयं जातञ्च मृतमेव च। मुषिता इव वार्ष्णेय द्रोणपुत्रेण पाण्डवाः ॥ ६ ॥ अभिमन्युः प्रियः कृष्ण भ्रातॄणां नात्र संशयः। ते श्रुत्वा किन्नु वक्ष्यन्ति द्रोणपुत्रास्त्रनिर्ज्जिताः ॥ ७ ॥ भवितातः परं दुःखं किन्तु अन्यज्जनार्द्दन। अभिमन्योः सुतात् कृष्ण मृताज्जातादरिन्दम ॥ ८ ॥ साहं प्रसादये कृष्ण त्वामद्य शिरसा नता। पृथेयं द्रौपदी चैव ताः पश्य पुरुषोत्तम ॥ ९ ॥ यदा द्रोणसुतो गर्भान् पाण्डूनां हन्ति माधव। तदा किल त्वया द्रौणिः क्रुद्धेनोक्तोऽरिमर्द्दन ॥ १० ॥ अकामं त्वां करिष्यामि ब्रह्मबन्धो नराधम। अहं सञ्जीवयिष्यामि किरीटितनयात्मजम् ॥ ११ ॥

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा जानानाहं बलन्तव । प्रसादये त्वां दुर्द्धर्ष जीवतामभिमन्युजः ॥ १२ ॥ यद्येतत्त्वं प्रतिश्रुत्य न करोषि वचः शुभम् । सफलं वृष्णिशार्दूल मृतां मामवधारय ॥ १३ ॥ अभिमन्योः सुतो वीर न सञ्जीवति यद्ययम् । जीवति त्वयि दुर्द्धर्ष किं करिष्याम्यहं त्वया ॥ १४ ॥ सञ्जीवयैनं दुर्द्धर्ष मृतं त्वमभिमन्युजम् । सदृशाक्षसुतं वीर शस्यं वर्षन्निवाम्बुदः ॥ १५ ॥ त्वं हि केशव धर्मात्मा सत्यवान् सत्यविक्रमः । सतीं वाचमृतां कर्त्तुमर्हसि त्वमरिन्दम ॥ १६ ॥ इच्छन्नपि हि लोकांस्त्रीन् जीवयेथा मृतानिमान् । किं पुनर्दयितं जातं स्वस्रीयस्यात्मजं मृतम् ॥ १७ ॥ प्रभावज्ञास्मि ते कृष्ण तस्मात्त्वां याचयाम्यहम् । कुरुष्व पाण्डुपुत्राणामिमं परमनुग्रहम् ॥ १८ ॥ स्वसेति वा महाबाहो हतपुत्रेति वा पुनः । प्रपन्नां मामियञ्चेति दयां कर्त्तुमिहार्हसि ॥१९॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि परिक्षिज्जन्मकथने सप्तषष्टोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु राजेन्द्र केशिहा दुःखमूर्च्छितः । तथेति व्याजहारोच्चैर्ह्लादयन्निव तं जनम् ॥ १ ॥ वाक्येनैतेन हि तदा तं जनं पुरुषर्षभः । ह्लादयामास स विभुर्घर्मार्त्तं सलिलैरिव ॥ २ ॥ ततः स प्राविशत्तूर्णं जन्मवेश्म पितुस्तव । अर्चितं पुरुषव्याघ्र सितैर्माल्यैर्यथाविधि ॥ ३ ॥ अपां कुम्भैः सुपूर्णैश्च विन्यस्तैः सर्वतो दिशम् । घृतेन तिन्दुकालातैः सर्षपैश्च महाभुज ॥ ४ ॥ अस्त्रैश्च विमलैर्न्यस्तैः पावकैश्च समन्ततः । वृद्धाभिश्चाभिरामाभिः परिचारार्थमावृतम् ॥ ५ ॥ दक्षैश्च परितो धीर भिषग्भिः कुशलैस्तथा । ददर्श च स तेजस्वी रक्षोघ्नान्यपि सर्वशः ॥ ६ ॥ द्रव्याणि स्थापितानि स्म विधिवत् कुशलैर्जनैः ।

तथा युक्तश्च तद्दृष्ट्वा अश्ववेश्म पितुस्तव। हृष्टोऽभवद्धृषीकेशः साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ७ ॥ तथा ब्रुवति वार्ष्णेये प्रहृष्टवदने तदा। द्रौपदी त्वरिता गत्वा वैराटीं वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥ अयमायाति ते भद्रे श्वशुरो मधुसूदनः। पुराणर्षिरचिन्त्यात्मा समीपमपराजितः ॥ ९ ॥ सापि वाष्पकलां वाचं निगृह्याश्रूणि चैव ह। दृष्ट्वा ताभवद्देवी देववत् कृष्णमीयुषी ॥ १० ॥ सा तथा दूयमानेन हृदयेन तपस्विनी। दृष्ट्वा गोविन्दमायान्तं कृपणं पर्यदेवयत् ॥ ११ ॥ पुण्डरीकाक्ष पश्यावां बालेन हि विनाकृतौ। अभिमन्युश्च माश्चैव हतौ तुल्यं जनार्दन ॥ १२ ॥ वार्ष्णेय मधुहन् वीर शिरसा त्वां प्रसादये। द्रोणपुत्रास्त्रनिर्दग्धं जीवयैनं ममात्मजम् ॥ १३ ॥ यदि स्म धर्मराज्ञा वा भीमसेनेन वा पुनः। त्वया वा पुण्डरीकाक्ष वाक्यमुक्तमिदं भवेत् ॥ १४ ॥ अजानतीमिषीकेयं जनित्रीं हन्त्विति प्रभो। अहमेव विनष्टा स्यां नैतदेवं गतं भवेत् ॥ १५ ॥ गर्भस्थस्यास्य बालस्य ब्रह्मास्त्रेण निपातनम्। कृत्वा नृशंसं दुर्बुद्धिर्द्रौणिः किं फलमश्नुते ॥ १६ ॥ सा त्वां प्रसाद्य शिरसा याचे शत्रुनिवर्हणम्। प्राणांस्त्यक्ष्यामि गोविन्द नायं सञ्जीवते यदि ॥ १७ ॥ अस्मिन् हि बहवः साधो ये ममासन् मनोरथाः। ते द्रोणपुत्रेण हताः किन्नु जीवामि केशव ॥ १८ ॥ आसीन्मम मतिः कृष्ण पूर्णोत्सङ्गा जनार्दन। अभिवादयिष्ये त्वां कृष्ण तदिदं वितथीकृतम् ॥ १९ ॥ चपलाक्षस्य दायादे मृतेऽस्मिन् पुरुषर्षभ। विफला मे कृताः कृष्ण हृदि सर्वे मनोरथाः ॥ २० ॥ चपलाक्षः किलातीव प्रियस्ते मधुसूदन। सुतं पश्य समस्यैनं ब्रह्मास्त्रेण निपातितम् ॥ २१ ॥ कृतघ्नोऽयं नृशंसोऽयं यथास्य जनकस्तथा। यः पाण्डवीं श्रियं त्यक्त्वा गतोऽद्य यमसादनम् ॥ २२ ॥ मया चैतत् प्रतिज्ञातं रणमूर्द्धनि केशव। अभिमन्यौ हते वीर त्वामेष्याम्यचिरादिव ॥ २३ ॥ तच्च नाकरवं

कृपणा नृशंसा जीवितप्रिया । इदानीं मां गतां तत्र किन्नु वक्ष्यति फाल्गुनिः ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि परिक्षिज्जन्मकथने अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

वैशम्पायन उवाच । सैवं विलप्य करुणं सोन्मादेव तपस्विनी । उत्तरा न्यपतद्भूमौ कृपणा पुत्रगृद्धिनी ॥ १ ॥ तान्तु दृष्ट्वा निपतितां हतपुत्रपरिच्छदाम् । चुक्रोश कुन्ती दुःखार्त्ता सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ २ ॥ मुहूर्त्तमिव राजेन्द्र पाण्डवानां निवेशनम् । अप्रेक्षणीयमभवदार्त्तस्वरनिनादितम् ॥ ३ ॥ सा मुहूर्त्तञ्च राजेन्द्र पुत्रशोकाभिपीड़िता । कश्मलेनाभिहता वीर वैराटी त्वभवत्तदा ॥४॥ प्रतिलभ्य तु सा संज्ञामुत्तरा भरतर्षभ । अङ्कमारोप्य तं पुत्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ धर्मज्ञस्य सुतः स त्वमधर्मं नावबुध्यसे । यस्त्वं वृष्णिप्रवीरस्य कुरुषे नाभिवादनम् ॥ ६ ॥ पुत्र गत्वा मम वचो ब्रूयास्त्वं पितरन्त्विदम् । दुर्मरं प्राणिनां वीर कालेऽप्राप्ते कथञ्चन ॥ ७ ॥ याहं त्वया विनाद्येह पत्या पुत्रेण चैव ह । मर्त्तव्ये सति जीवामि हतस्वस्तिरकिञ्चना ॥ ८ ॥ अथवा धर्मराज्ञाहमनुज्ञाता महाभुज । भक्षयिष्ये विषं घोरं प्रवेक्ष्ये वा हुताशनम् ॥ ९ ॥ अथवा दुर्धरं तात यदिदं मे सहस्रधा । पतिपुत्रविहीनाया हृदयं न विदीर्य्यते ॥ १० ॥ उत्तिष्ठ पुत्र पश्येमां दुःखितां प्रपितामहीम् । आर्त्तामुपप्लुतां दीनां निमग्नां शोकसागरे ॥ ११ ॥ आर्य्याञ्च पश्य पाञ्चालीं सात्वतीञ्च तपस्विनीम् । माञ्च पश्य सुदुःखार्त्तां व्याधविद्धां मृगीमिव ॥ १२ ॥ उत्तिष्ठ पश्य वदनं लोकनाथस्य धीमतः । पुण्डरीकपलाशाक्षं पुरेव चपलेक्षणम् ॥ १३ ॥ एवं विप्रलपन्तीन्तां दृष्ट्वा निपातितां

पुनः । उत्तरां ताः स्त्रियः सर्वाः पुनरुत्थापयंस्ततः ॥ १४ ॥
उत्थाय च पुनर्धैर्य्यात्तदा मत्स्यपतेः सुता । प्राञ्जलिः पुण्डरीकाक्षं भूमाविवाभ्यवादयत् ॥ १५ ॥ श्रुत्वा स तस्या विपुलं विलापं पुरुषर्षभः । उपस्पृश्य ततः कृष्णो ब्रह्मास्त्रं प्रत्यसंहरत् ॥ १६ ॥
प्रतिजज्ञे च दाशार्हस्तस्य जीवितुमच्युतः । अब्रवीच्च विशुद्धात्मा सर्वं विश्रावयन् जगत् ॥ १७ ॥ न ब्रवीम्युत्तरे मिथ्या सत्यमेतद्भविष्यति । एष सञ्जीवयाम्येनं पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १८ ॥
नोक्तपूर्वं मया मिथ्या स्वैरेष्वपि कदाचन । न च युद्धात् परावृत्तस्तथा संजीवतामयम् ॥ १९ ॥ यथा मे दयितो धर्मो ब्राह्मणाश्च विशेषतः । अभिमन्योः सुतो जातो मृतो जीवत्वयं तथा ॥ २० ॥ यथाहं नाभिजानामि विजयेन कदाचन । विरोधन्तेन सत्येन मृतो जीवत्वयं शिशुः ॥ २१ ॥ यथा सत्यञ्च धर्मश्च मयि नित्यं प्रतिष्ठितौ । तथा मृतः शिशुरयं जीवतामभिमन्युजः ॥२२॥
यथा कंसश्च केशी च धर्मेण निहतौ मया । तेन सत्येन बालोऽद्य पुनः सञ्जीवतामयम् ॥ २३ ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन स बालो भरतर्षभ । शनैः शनैर्महाराज प्रास्पन्दत सचेतनः ॥ २४ ॥

इति आश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि परीक्षितः कृष्णात्
सञ्जीवने एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ब्रह्मास्त्रन्तु यदा राजन् कृष्णेन प्रतिसंहृतम् । तदा तद्वेश्म त्वत्पित्रा तेजसाभिविदीपितम् ॥ १ ॥
ततो रक्षांसि सर्वाणि नेशुस्त्यक्त्वा गृहन्तु तत् । अन्तरीक्षे च वागासीत् साधु केशव साध्विति ॥ २ ॥ तदस्त्रं ज्वलितञ्चापि पितामहमगात्तदा । ततः प्राणान् पुनर्लेभे पिता तव जनेश्वर

॥ ३ ॥ व्यचेष्टत च बालोऽसौ यथोत्साहं यथाबलम्। बभूवु-
र्मुदिता राजंस्ततस्ता भरतस्त्रियः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान् वाचया-
मासुर्गोविन्दस्यैव शासनात्। ततस्ता मुदिताः सर्वाः प्रशशंसु-
र्जनार्द्दनम् ॥ ५ ॥ स्त्रियो भरतसिंहानां नावं लब्ध्वे व पारगाः।
कुन्ती द्रुपदपुत्री च सुभद्रा चोत्तरा तथा ॥ ६ ॥ स्त्रियश्चान्या
नृसिंहानां बभूवुर्हृष्टमानसाः। तत्र मल्ला नटाश्चैव ग्रन्थिकाः
सौखशायिकाः ॥ ७ ॥ सूतमागधसङ्घाश्चाप्यस्तुवंस्तं जनार्द्दनम्।
कुरुवंशस्तवाख्यातिराशीभिर्भरतर्षभ ॥ ८ ॥ उत्थाय तु यथा-
कालमुत्तरा यदुनन्दनम्। अभ्यवादयत प्रीता सह पुत्रेण भारत
॥ ९ ॥ तस्य कृष्णो ददौ हृष्टो बहु रत्नं विशेषतः। यथान्ये
वृष्णिशार्दूला नाम चास्याकरोत् प्रभुः ॥ १० ॥ पितुस्तव महा-
राज सत्यसन्धो जनार्द्दनः। परिक्षीणे कुले यस्मात् जातोऽय-
मभिमन्युजः ॥ ११ ॥ परिक्षिदिति नामास्य भवत्वित्यब्रवीत्तदा।
सोऽवर्द्धत यथाकालं पिता तव जनाधिप ॥ १२ ॥ मनःप्रह्लादन-
श्चासीत् सर्वलोकस्य भारत। मासजातस्तु ते वीर पिता भवति
भारत ॥ १३ ॥ अथाजग्मुः सुबहुलं रत्नमादाय पाण्डवाः। तान्
समीपगतान् श्रुत्वा निर्ययुर्वृष्णिपुङ्गवाः ॥ १४॥ अलंचक्रुश्च माल्यौघैः
पुरुषा नागसाह्वयम्। पताकाभिर्विचित्राभिर्ध्वजैश्च विविधैरपि
॥ १५ ॥ वेश्मानि समलंचक्रुः पौराश्चापि जनेश्वर। देवतायतना-
नाञ्च पूजाः सुविविधास्तथा ॥ १६ ॥ सन्दिदेशाथ विदुरः पाण्डु-
पुत्रप्रियेप्सया। राजमार्गाश्च तत्रासन् सुमनोभिरलंकृताः ॥ १७ ॥
शुशुभे तत्पुरञ्चापि समुद्रौघनिभस्वनम्। नर्त्तकैश्चापि नृत्यद्भि-
र्गायकानाञ्च निःस्वनैः ॥ १८ ॥ आसीद्वैश्रवणस्येव निवासस्तत्
पुरन्तदा। वन्दिभिश्च नरै राजन् स्त्रीसहायैश्च सर्वशः ॥ १९ ॥
तत्र तत्र विविक्तेषु समन्तादुपशोभितम्। पताका धूयमानाश्च
समन्तान्मातरिश्वना ॥ २०॥ अदर्शयन्निव तदा कुरून् वै दक्षिणो-

नरान् । अबीघयंस्तदा चापि पुरुषा राजधूर्गताः । सर्वेराष्ट्र-विहारोऽत्र रत्नाहरणलक्षणः ॥ २१ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि पाण्डवागमने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

वैशम्पायन उवाच । तान् समीपगतान् श्रुत्वा पाण्डवान् शत्रुकर्षणः । वासुदेवः सहामात्यः प्रत्युद्यातो दिदृक्षया ॥ १ ॥ ते समेत्य यथाधर्म्मं पाण्डवा वृष्णिभिः सह । विविशुः सहिता राजन् पुरं वारणसाह्वयम् ॥ २ ॥ महतस्तस्य सैन्यस्य खुर-नेमिस्वनेन ह । द्यावापृथिव्यौ खञ्चैव सर्व्वमासीत् समावृतम् ॥३॥ ते कोषानग्रतः कृत्वा विविशुः स्वपुरन्तदा । पाण्डवाः प्रीतमनसः सामात्याः ससुहृद्गणाः ॥ ४ ॥ ते समेत्य यथान्यायं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् । कीर्त्तयन्तः स्वनामानि तस्य पादौ ववन्दिरे ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्रादनु च ते गान्धारीं सुबलात्मजाम् । कुन्तीञ्च राज-शार्दूल तदा भरतसत्तमाः ॥ ६ ॥ विदुरं पूजयित्वा च वैश्यापुत्रं समेत्य च । पूज्यमानाः स्म ते वीरा व्यरोचन्त विशाम्पते ॥ ७ ॥ ततस्तत् परमाश्चर्य्यं विचित्रमहदद्भुतम् । शुश्रुवुस्ते तदा वीराः पितुस्ते जन्म भारत ॥ ८ ॥ तदुपश्रुत्य तत् कर्म्म वासुदेवस्य धीमतः । पूजार्हं पूजयामासुः कृष्णं देवकिनन्दनम् ॥ ९ ॥ ततः कतिपयाहस्य व्यासः सत्यवतीसुतः । आजगाम महातेजा नगरं नागसाह्वयम् ॥ १० ॥ तस्य सर्व्वे यथान्यायं पूजाञ्चक्रुः कुरूद्वहाः । सह वृष्ण्यन्धकव्याघ्रैरुपासाञ्चक्रिरे तदा ॥ ११ ॥ तत्र नानाविधा-काराः कथाः समभिकीर्त्त्य वै । युधिष्ठिरो धर्म्मसुतो व्यासं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ भवत्प्रसादाद्भगवन् यदिदं रत्नमाहृतम् । उपायोक्तं तदिच्छामि वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १३ ॥ तमनुज्ञातु-

मिच्छामि भवता मुनिसत्तम। त्वदधीना वयं सर्वे कृष्णस्य च महात्मनः ॥ १४ ॥

व्यास उवाच। अनुजानामि राजंस्त्वां क्रियतां यदनन्तरम्। यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणा वता ॥ १५ ॥ अश्वमेधो हि राजेन्द्र पावनः सर्वपाप्मनाम्। तेनेष्ट्वा त्वं विपाप्मा वै भविता नात्र संशयः ॥ १६ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तः स तु धर्मात्मा कुरुराजो युधिष्ठिरः। अश्वमेधस्य कौरव्य चकाराहरणे मतिम् ॥ १७ ॥ समनुज्ञाप्य तत् सर्वं कृष्णद्वैपायनं नृपः। वासुदेवमथाभ्येत्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ देवकी सुप्रजा देवी त्वया पुरुषसत्तम। यद्ब्रूयां त्वां महाबाहो तत् कृथास्त्वमिहाच्युत ॥ १९ ॥ त्वत्प्रभावार्ज्जितान् भोगानश्नीम यदुनन्दन। पराक्रमेण बुद्ध्या च त्वयेयं निर्ज्जिता मही ॥ २० ॥ दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वं हि नः परमो गुरुः। त्वयीष्टवति दाशार्ह विपाप्मा भविता ह्यहम् ॥ २१ ॥ त्वं हि यज्ञोऽक्षरः सर्वस्त्वं धर्म्मस्त्वं प्रजापतिः। त्वं गतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ २२ ॥

वासुदेव उवाच। त्वमेवैतन्महाबाहो वक्तुमर्हस्यरिन्दम। त्वं गतिः सर्वभूतानामिति मे निश्चिता मतिः ॥ २३ ॥ त्वञ्चाद्य कुरुवीराणां धर्म्मेण हि विराजसे। गुणीभूताः स्म ते राजंस्त्वन्नो राजा गुरुर्मतः ॥ २४ ॥ यजस्व मदनुज्ञातः प्राप्य एष क्रतुस्त्वया। युनक्तु नो भवान् कार्य्ये यत्र वाञ्छसि भारत। सत्यन्ते प्रतिजानामि सर्वं कर्त्तास्मि तेऽनघ ॥ २५ ॥ भीमसेनार्ज्जुनौ चैव तथा माद्रवतीसुतौ। इष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टवति पार्थिव ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि व्यासगमने एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्म्मपुत्त्रो युधिष्ठिरः। व्यासमामन्त्र्य मेधावी ततो वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ यदा कालं भवान् वेत्ति हयमेधस्य तत्त्वतः। दीक्षयस्व तदा मां त्वं त्वय्या-यत्तो हि मे क्रतुः ॥ २ ॥

व्यास उवाच। अहं पैलोऽथ कौन्तेय याज्ञवल्क्यस्तथैव च। विधानं यद्यथाकालं तत्कर्त्तारो न संशयः ॥ ३ ॥ चैत्र्यां हि पौर्णमास्यान्तु तव दीक्षा भविष्यति। सम्भाराः संभ्रियन्ताञ्च यज्ञार्थं पुरुषर्षभ ॥ ४ ॥ अश्वविद्याविदश्चैव सूता विप्राश्च तद्विदः। मेध्यमश्वं परीक्षन्तां तव यज्ञार्थसिद्धये ॥ ५ ॥ तमुत्सृज्य यथा-शास्त्रं पृथिवीं सागराम्बराम्। स पर्य्येतु यशो दीप्तं तव पार्थिव दर्शयन् ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पाण्डवः पृथिवी-पतिः। चकार सर्वं राजेन्द्र यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ ७ ॥ सम्भारा-श्चैव राजेन्द्र सर्वे सङ्कल्पिताभवन् ॥ ८ ॥ स सम्भारान् समाहृत्य नृपो धर्म्मसुतस्तदा। न्यवेदयदमेयात्मा कृष्णद्वैपायनाय वै ॥ ९ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा व्यासो धर्मात्मजं नृपम्। यथाकालं यथा-योगं सज्जाः स्म तव दीक्षणे ॥ १० ॥ स्फ्यश्च कूर्चश्च सौवर्णो यच्चान्यदपि कौरव। तत्र योग्यं भवेत् किञ्चित्तदेव तत् क्रियता-मिति ॥ ११॥ अश्वश्चोत्सृज्यतामद्य पृथ्व्यामथ यथाक्रमम्। सुगुप्त-श्चरतात्वापि यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ १२ ॥

युधिष्ठिर उवाच। अयमश्वो यथा ब्रह्मन्नुत्सृष्टः पृथिवी-मिमाम्। चरिष्यति यथाकामं तत्र वै संविधीयताम् ॥ १३ ॥ पृथिवीं पर्य्यटन्तं हि तुरङ्गं कामचारिणम्। कः पालयेदिति मुने तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्तः स तु राजेन्द्र कृष्णद्वैपायनो-ऽब्रवीत्। भीमसेनादवरजः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १५ ॥ जिष्णुः

सहिष्णुर्धृष्णुश्च स एनं पालयिष्यति । शक्तः स हि महीं जेतुं निवातकवचान्तकः ॥ १६ ॥ तस्मिन् ह्यस्त्राणि दिव्यानि दिव्यं संहननं तथा । दिव्यं धनुश्चेषुधी च स एनमनुयास्यति ॥ १७ ॥ स हि धर्मार्थकुशलः सर्व्वविद्याविशारदः । यथाशास्त्रं नृपश्रेष्ठ चारयिष्यति ते हयम् ॥ १८ ॥ राजपुत्रो महाबाहुः श्यामो राजीवलोचनः । अभिमन्योः पिता वीरः स एनं पालयिष्यति ॥ १९ ॥ भीमसेनोऽपि तेजस्वी कौन्तेयोऽमितविक्रमः । समर्थो रक्षितुं राष्ट्रं नकुलश्च विशाम्पते ॥ २० ॥ सहदेवस्तु कौरव्य समाधास्यति बुद्धिमान् । कुटुम्बतन्त्रं विधिवत् सर्व्वमेव महायशाः ॥ २१ ॥ तत्तु सर्व्वं यथान्यायमुक्तः कुरुकुलोद्वहः । चकार फाल्गुनञ्चापि सन्दिदेश हयम्प्रति ॥ २२ ॥

युधिष्ठिर उवाच । एह्यर्जुन त्वया वीर हयोऽयं परिपाल्यताम् । त्वमर्हो रक्षितुं ह्येनं नान्यः कश्चन मानवः ॥ २३ ॥ ये चापि त्वां महाबाहो प्रत्युद्यान्ति नराधिपाः । तैर्विग्रहो यथा न स्यात्तथा कार्य्यं त्वयानघ ॥ २४ ॥ आख्यातव्यश्च भवता यज्ञोऽयं मम सर्व्वशः । पार्थिवेभ्यो महाबाहो समये गम्यतामिति ॥२५॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्रातरं सव्यसाचिनम् । भीमञ्च नकुलञ्चैव पुरगुप्तौ समादधत् ॥ २६ ॥ कुटुम्बतन्त्रे च तदा सहदेवं युधां पतिम् । अनुमान्य महीपालं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ २७ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि अश्वरक्षार्थमर्जुननियोगे द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

वैशम्पायन उवाच । दीक्षाकाले तु संप्राप्ते ततस्ते सुमहर्त्विजः । विधिवद्दीक्षयामासुरश्वमेधाय पार्थिवम् ॥ १ ॥ कृत्वा

स पशुबन्धांश्च दीक्षितः पाण्डुनन्दनः। धर्म्मराजो महातेजाः सहर्त्विग्भिर्व्यरोचत॥ २॥ हयश्च हयमेधार्थं स्वयञ्च ब्रह्मवादिना। उत्सृष्टः शास्त्रविधिना व्यासेनामिततेजसा॥ ३॥ स राजा धर्म्मराट् राजन् दीक्षितो विबभौ तदा। हेममाली रुक्मकण्ठः प्रदीप्त इव पावकः॥ ४॥ कृष्णाजिनी दण्डपाणिः क्षौमवासाः स धर्म्मजः। विबभौ द्युतिमान् भूयः प्रजापतिरिवाध्वरे॥ ५॥ तथैवास्यर्त्विजः सर्व्वे तुल्यवेशा विशाम्पते। बभूवुरर्ज्जुनश्चापि प्रदीप्त इव पावकः॥ ६॥ श्वेताश्वः कृष्णसारं तं ससाराश्वं धनञ्जयः। स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाविघ्नं पुनश्चैहीति भारत॥ ७॥ अथापरे मनुष्येन्द्र पुरुषा वाक्यमब्रुवन्। नैनं पश्याम संमर्द्दे धनुरेतत् प्रदृश्यते॥ ८॥ एतद्धि भीमनिर्ह्रादं विश्रुतं गाण्डिवं धनुः। ब्राह्मणाश्च महीपाल बहवो वेदपारगाः॥ ९॥ विधिवत् पृथिवीपाल धर्म्मराजस्य शासनात्। विक्षिपन् गाण्डिवं राजन् बद्धगोधाङ्गुलित्रवान्॥ १०॥ तमश्वं पृथिवीपाल मुदायुक्ताः ससार च। आकुमारं तदा राजन्नागमत्तत् पुरं विभो॥ ११॥ द्रष्टुकामं कुरुश्रेष्ठं प्रयास्यन्तं धनञ्जयम्। तेषामन्योऽन्यसंमर्द्दादूष्मेव समजायत॥ १२॥ दिदृक्षूणां हयन्तञ्च तञ्चैव हयसारिणम्। ततः शब्दो महाराज दिशः खं प्रतिपूरयन्॥ १३॥ बभूव प्रेक्षतां नृणां कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम्। एष गच्छति कौन्तेय तुरगश्चैव दीप्तिमान्॥ १४॥ यमन्वेति महाबाहुः संस्पृशन्धनुरुत्तमम्। एवं शुश्राव वदतां गिरो जिष्णुरुदारधीः॥ १५॥ स्वस्ति तेऽस्तु व्रजारिष्टं पुनश्चैहीति भारत। अथापरे मनुष्येन्द्र पुरुषा वाक्यमब्रुवन्॥ १६॥ नैनं पश्याम संमर्द्दे धनुरेतत् प्रदृश्यते। एतद्धि भीमनिर्ह्रादं विश्रुतं गाण्डिवं धनुः॥ १७॥ स्वस्ति गच्छत्वरिष्टो वै पन्थानमकुतोभयम्। निवृत्तमेनं द्रक्ष्यामः पुनरेष्यति च ध्रुवम्॥ १८॥ एवमाद्या मनुष्याणां स्त्रीणाञ्च भरत-

र्षभ। शुश्राव मधुरा वाचः पुनः पुनरुदारधीः ॥ १९ ॥ याज्ञ-वल्क्यस्य शिष्यश्च कुशलो यज्ञकर्म्मणि। प्रायात् पार्थेन सहितः शान्त्यर्थं वेदपारगः ॥ २० ॥ ब्राह्मणाश्च महीपालो बहवो वेद-पारगाः। अनुजग्मुर्महात्मानं क्षत्रियाश्च विशाम्पते। विधिवत् पृथिवीपाल धर्म्मराजस्य शासनात् ॥ २१ ॥ पाण्डवैः पृथिवीमश्वो निर्ज्जितामस्त्रतेजसा। चचार स महाराज यथादेशञ्च सत्तम ॥२२॥ तत्र युद्धानि वृत्तानि यान्यासन् पाण्डवस्य ह। तानि वक्ष्यामि ते वीर विचित्राणि महान्ति च ॥ २३ ॥ स हयः पृथिवीं राजन् प्रदक्षिणमवर्त्तत। ससारोत्तरतः पूर्वं तन्निबोध महीपते ॥ २४ ॥ अवमृद्नन् स राष्ट्राणि पार्थिवानां हयोत्तमः। शनैस्तदा परि-ययौ श्वेताश्वश्च महारथः ॥ २५ ॥ तत्र संगणना नास्ति राज्ञा-मयुतशस्तदा। येऽयुध्यन्त महाराज क्षत्रिया हतबान्धवाः ॥ २६ ॥ किराता यवना राजन् बहवोऽपि धनुर्द्धराः। म्लेच्छाश्चान्ये बहु-विधाः पूर्वं ये निकृता रणे ॥ २७ ॥ आर्य्याश्च पृथिवीपालाः प्रहृष्टनरवाहनाः। समीयुः पाण्डवेण बहवो युद्धदुर्म्मदाः ॥२८॥ एवं वृत्तानि युद्धानि तत्र तत्र महीपते। अर्जुनस्य महीपालै-र्नानादेशसमागतैः ॥ २९ ॥ यानि तूभयतो राजन् प्रतप्तानि महान्ति च। तानि युद्धानि वक्ष्यामि कौन्तेयस्य तवानघ ॥ ३० ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि अश्वानुसारे त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

वैशम्पायन उवाच। त्रिगर्त्तैरभवद्युद्धं कृतवैरैः किरीटिनः। महारथसमाज्ञातैर्हतानां पुत्रनप्तृभिः ॥ १ ॥ ते समाज्ञाय संप्राप्तं यज्ञियं तुरगोत्तमम्। विषयान्तं ततो वीर दंशिताः पर्य्यवार-यन् ॥ २ ॥ रथिनो बद्धतूनीराः सदश्वैः समलंकृतैः। परिवार्य्य

हयं राजन् ग्रहीतुं संप्रचक्रमुः ॥ ३ ॥ ततः किरीटी सञ्चिन्त्य
तेषां तत्र चिकीर्षितम् । वारयामास तान् वीरान् सान्त्वपूर्व-
मरिन्दम ॥ ४ ॥ तदनादृत्य ते सर्वे शरैरभ्यहनंस्तदा । तमो-
रजोभ्यां संछन्नांस्तान् किरीटी न्यवारयत् ॥ ५ ॥ तानब्रवी-
त्ततो जिष्णुः प्रहसन्निव भारत । निवर्त्तध्वमधर्म्मज्ञाः श्रेयो
जीवितमेव च ॥ ६ ॥ स हि वीरः प्रयास्यन् वै धर्म्मराजेन
वारितः । हतबान्धवा न ते पार्थ हन्तव्याः पार्थिवा इति ॥ ७ ॥
स तदा तद्वचः श्रुत्वा धर्म्मराजस्य धीमतः । तान्निवर्त्तध्वमित्याह
न न्यवर्त्तन्त चापि ते ॥ ८ ॥ ततस्त्रिगर्त्तराजानं सूर्य्यवर्माणमाहवे ।
विजित्य शरजालेन प्रजहास धनञ्जयः ॥ ९ ॥ ततस्ते रथघोषेण
रथनेमिस्वनेन च । पूरयन्तो दिशः सर्वा धनञ्जयमुपाद्रवन् ॥ १० ॥
सूर्य्यवर्मा ततः पार्थं शराणां नतपर्वणाम् । शतान्यमुञ्चद्राजेन्द्र
लघ्वस्त्रनभिदर्शयन् ॥ ११ ॥ तथैवान्ये महेष्वासा ये च तस्यानु-
यायिनः । मुमुचुः शरवर्षाणि धनञ्जयवधैषिणः ॥ १२ ॥ स
तान् ज्यामुखनिर्मुक्तैर्बहुभिः सुबहून् शरान् । चिच्छेद पाण्डवो
राजंस्ते भूमौ न्यपतंस्तदा ॥ १३ ॥ केतुवर्मा तु तेजस्वी तस्यैवा-
वरजो युवा । युयुधे भ्रातुरर्थाय पाण्डवेन यशस्विना ॥ १४ ॥
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य केतुवर्माणमाहवे । अभ्यघ्नन्निशितैर्बाणैर्बीभत्सुः
परवीरहा ॥ १५ ॥ केतुवर्मण्यभिहते धृतवर्मा महारथः । रथे-
नाशु समुत्पत्य शरैर्जिष्णुमवाकिरत् ॥ १६ ॥ तस्य तां शीघ्रता-
मीक्ष्य तुतोषातीव वीर्य्यवान् । गुडाकेशो महातेजा बालस्य
धृतवर्मणः ॥ १७ ॥ न सन्दधानं ददृशे नाददानञ्च तं तदा ।
किरन्तमेव स शरान् ददृशे पाकशासनिः ॥ १८ ॥ स तु तं
पूरयामास धृतवर्माणमाहवे । मनसा स मुहूर्त्तं वै रणे समभि-
हर्षयन् ॥ १९ ॥ तं पन्नगमिव क्रुद्धं कुरुवीरः स्मयन्निव । प्रीति-
पूर्वं महाबाहुः प्राणैर्न व्यपरोपयत् ॥ २० ॥ स तथा रक्ष्यमाणो

वै पार्थेनामिततेजसा । धृतवर्मा शरं तीक्ष्णं मुमोच विजये तदा
॥ २१ ॥ स तेन विजयस्तूर्णमासीद्विद्धः करे भृशम् । मुमोच
गाण्डीवं मोहात्तत् पपाताथ भूतले ॥ २२ ॥ धनुषः पततस्तस्य
सव्यसाचिकराद्विभो । बभूव सदृशं रूपं शक्रचापस्य भारत ॥२३॥
तस्मिन्निपतिते दिव्ये महाधनुषि पार्थिव । जहास सस्वनं हासं
धृतवर्मा महाहवे ॥ २४ ॥ ततो रोषार्दितो जिष्णुः प्रमृज्य रुधिरं
करात् । धनुराद‌त्त तद्दिव्यं शरवर्षैर्ववर्ष च ॥ २५ ॥ ततो हल-
हलाशब्दो दिवस्पृगभवत्तदा । नानाविधानां भूतानां तत्कर्माणि
प्रशंसताम् ॥ २६ ॥ ततः सम्प्रेक्ष्य संक्रुद्धं कालान्तकयमोपमम् ।
जिष्णुं त्रैगर्त्तका योधाः परीताः पर्य्यवारयन् ॥ २७ ॥ अभि-
सृत्य परीप्सार्थं ततस्ते धृतवर्म्मणः । परिवव्रुर्गुडाकेशं तत्रा-
क्रुध्यद्धनञ्जयः ॥ २८ ॥ ततो योधान् जघानाशु तेषां स दश
चाष्ट च । महेन्द्रवज्रप्रतिमैरायसैर्बहुभिः शरैः ॥ २९ ॥ तान्
संप्रभग्नान् संप्रेक्ष्य त्वरमाणो धनञ्जयः । शरैराशीविषाकारै-
र्जघान स्वनवद्धसन् ॥ ३० ॥ ते भग्नमनसः सर्वे त्रैगर्त्तकमहारथाः ।
दिशोऽभिदुद्रुवूराजन् धनञ्जयशरार्दिताः ॥ ३१ ॥ तमूचुः पुरुष-
व्याघ्रं संशप्तकनिसूदनम् । तवास्म किङ्कराः सर्वे सर्वे वै वशगा-
स्तव ॥ ३२ ॥ आज्ञापयस्व नः पार्थ प्रह्वान् प्रेष्यानवस्थितान् ।
करिष्यामः प्रियं सर्वं तव कौरवनन्दन ॥ ३३ ॥ एतदाज्ञाय
वचनं सर्वांस्तानब्रवीत्तदा । जीवितं रक्षत नृपाः शासनं प्रति-
गृह्यताम् ॥ ३४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे
चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्राग्ज्योतिषमथाभ्येत्य व्यचरत् स

हयोत्तमः। भगदत्तात्मजस्तत्र निर्ययौ रणकर्कशः॥१॥ स हयं पाण्डुपुत्रस्य विषयान्तमुपागतम्। युयुधे भरतश्रेष्ठ वज्रदत्तो महीपतिः॥२॥ सोऽभिनिर्याय नगरात् भगदत्तसुतो नृपः। अश्वमायान्तमुन्मथ्य नगराभिमुखो ययौ॥३॥ तमालक्ष्य महाबाहुः कुरूणामृषभस्तदा। गाण्डीवं विक्षिपंस्तूर्णं सहसा समुपाद्रवत्॥४॥ ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैरिषुभिर्मोहितो नृपः। हयमुत्सृज्य तं वीरस्ततः पार्थमुपाद्रवत्॥५॥ पुनः प्रविश्य नगरं दंशितः स नृपोत्तमः। आरुह्य नागप्रवरं निर्ययौ रणकर्कशः॥६॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्द्धनि। दोधूयता चामरेण श्वेतेन च महारथः॥७॥ ततः पार्थं समासाद्य पाण्डवानां महारथम्। आह्वयामास बीभत्सुं बाल्यान्मोहाच्च संयुगे॥८॥ स वारणं नगप्रख्यं प्रभिन्नकरटामुखम्। प्रेषयामास संक्रुद्धः श्वेताश्वं प्रति पार्थिवः॥९॥ विक्षरन्तं महामेघं परवारणवारणम्। शास्त्रवत् कल्पितं सङ्ख्ये त्रिवर्षं युद्धदुर्मदम्॥१०॥ प्रचोद्यमानः स गजस्तेन राज्ञा महाबलः। तदाङ्कुशेन विबभावुत्पतिष्यन्निवाम्बरम्॥११॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य क्रुद्धो राजन् धनञ्जयः। भूमिष्ठो वारणगतं योधयामास भारत॥१२॥ वज्रदत्तस्ततः क्रुद्धो मुमोचाशु धनञ्जये। तोमरानग्निसङ्काशान् शलभानिव वेगितान्॥१३॥ अर्जुनस्तानसंप्राप्तान् गाण्डीवप्रभवैः शरैः। द्विधा त्रिधा च चिच्छेद ख एव खगमैस्तदा॥१४॥ स तान् दृष्ट्वा तथा छिन्नांस्तोमरान् भगदत्तजः। इषूनसक्तांस्त्वरितः प्राहिणोत् पाण्डवं प्रति॥१५॥ ततोऽर्जुनस्तूर्णतरं रुक्मपुङ्खानजिह्मगान्। प्रेषयामास संक्रुद्धो भगदत्तात्मजं प्रति॥१६॥ स तैर्विद्धो महातेजा वज्रदत्तो महामृधे। भृशाहतः पपातोर्व्यां न त्वेनमजहात् स्मृतिः॥१७॥ ततः स पुनरारुह्य वारणप्रवरं रणे। अव्यग्रः प्रेषयामास जयार्थी विजयं प्रति॥१८॥

तस्मै बाणांस्ततो जिष्णुर्निर्मुक्ताशीविषोपमान्। प्रेषयामास संक्रुद्धो ज्वलितज्वलनोपमान् ॥ १९ ॥ स तैर्विद्धो महानागो विस्रवन् रुधिरं बभौ। गैरिकाक्तमिवाम्भोऽद्रिर्बहुप्रस्रवणं तदा ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे पञ्चसप्ततोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं त्रिरात्रमभवद्युद्धं भरतर्षभ । अर्जुनस्य नरेन्द्रेण वृत्रेणेव शतक्रतोः ॥ १ ॥ ततश्चतुर्थे दिवसे वज्रदत्तो महाबलः । जहास सस्वनं हासं वाक्यञ्चेदमथाब्रवीत् ॥ २ ॥ अर्जुनार्जुन तिष्ठस्व न मे जीवन् विमोक्ष्यसे । त्वां निहत्य करिष्यामि पितुस्तोयं यथाविधि ॥ ३ ॥ त्वया वृद्धो मम पिता भगदत्तः पितुः सखा । हतो वृद्धोपचायित्वात् शिशुं मामद्य योधय ॥ ४ ॥ इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धो वज्रदत्तो नराधिपः । प्रेषयामास कौरव्य वारणं पाण्डवं प्रति ॥ ५ ॥ संप्रेष्यमाणो नागेन्द्रो वज्रदत्तेन धीमता । उत्पतिष्यन्निवाकाशमभिदुद्राव पाण्डवम् ॥६॥ अग्रहस्तसमुक्तेन शीकरेण स नागराट् । समैक्षत गुडाकेशं शैलं नीलमिवाम्बुदः ॥ ७ ॥ स तेन प्रेषितो राजा मेघवद्विनदन्मुहुः । मुखाडम्बरसंह्रादैरभ्यद्रवत फाल्गुनम् ॥ ८ ॥ स नृत्यन्निव नागेन्द्रो वज्रदत्तप्रचोदितः । आससाद द्रुतं राजन् कौरवाणां महारथम् ॥ ९ ॥ तमायान्तमथालक्ष्य वज्रदत्तस्य वारणम् । गाण्डीवमाश्रित्य बली न व्यकम्पत शत्रुहा ॥ १० ॥ चुक्रोध बलवच्चापि पाण्डवस्तस्य भूपतेः । कार्य्यविघ्नमनुस्मृत्य पूर्ववैरञ्च भारत ॥ ११ ॥ ततस्तं वारणं क्रुद्धः शरजालेन पाण्डवः । निवारयामास तदा वेलेव मकरालयम् ॥ १२ ॥ स नागप्रवरः श्रीमानर्जुनेन निवारितः । तस्थौ शरैर्विभिन्नाङ्गः श्वाविच्छललितो

यथा ॥ १३ ॥ निवारितं गजं दृष्ट्वा भगदत्तसुतो नृपः । उत्ससर्ज्ज शितान् बाणानर्ज्जुनं क्रोधमूर्च्छितः ॥ १४ ॥ अर्ज्जुनस्तु महाबाहुः शरैररिनिघातिभिः । वारयामास तान् बाणांस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५ ॥ ततः पुनरभिक्रुद्धो राजा प्राग्ज्योतिषाधिप । प्रेषयामास नागेन्द्रं बलवत् पर्वतोपमम् ॥ १६ ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य बलवत् पाकशासनिः । नाराचमग्निसङ्काशं प्राहिणोद्वारणं प्रति ॥ १७ ॥ स तेन वारणो राजन् मर्म्मस्वभिहतो भृशम् । पपात सहसा भूमौ वज्ररुग्ण इवाचलः ॥ १८ ॥ स पतन् शुशुभे नागो धनञ्जयशराहतः । विशन्निव महाशैलो महीं वज्रप्रपीड़ितः ॥ १९ ॥ तस्मिन्निपतिते नागे वज्रदत्तस्य पाण्डवः । तन्न भेतव्यमित्याह ततो भूमिगतं नृप ॥ २० ॥ अब्रवीद्धि महातेजाः प्रस्थितं मां युधिष्ठिरः । राजानस्ते न हन्तव्या धनञ्जय कथञ्चन ॥ २१ ॥ सर्व्वमेतन्नरव्याघ्र भवत्येतावता कृतम् । योधाश्चापि न हन्तव्या धनञ्जय रणे त्वया ॥ २२ ॥ वक्तव्याश्चापि राजानः सर्व्वे सह सुहृज्जनैः । युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्भिरनुभूयताम् ॥ २३ ॥ इति भ्रातृवचः श्रुत्वा न हन्मि त्वां नराधिप । उत्तिष्ठ न भयं तेऽस्ति स्वस्तिमान् गच्छ पार्थिव ॥ २४ ॥ आगच्छेथा महाराज परां चैत्रीमुपस्थिताम् । यदाश्वमेधो भविता धर्म्मराजस्य धीमतः ॥ २५ ॥ एवमुक्तः स राजा तु भगदत्तात्मजस्तदा । तथेत्येवाब्रवीद्वाक्यं पाण्डवेनाभिनिर्ज्जितः ॥ २६ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि अश्वानुसारे वज्रदत्तपराजये षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

वैशम्पायन उवाच । सैन्धवैरभवद्युद्धं ततस्तस्य किरीटिनः । हतशेषैर्म्महाराज हतानाञ्च सुतैरपि ॥ १ ॥ तेऽवतीर्णमुपश्रुत्य

विषयं श्वेतवाहनम् । प्रत्युद्ययुरभ्यन्तो राजानः पाण्डवर्षभम्
॥ २ ॥ अश्वञ्च तं परामृश्य विषयान्ते विशांपते । न भयं
चक्रिरे पार्थाद्भीमसेनादनन्तरात् ॥ ३ ॥ ते विदूरादनुष्याणिं
यज्ञियस्य हयस्य च । वीभत्सुं प्रत्यपद्यन्त पदातिनमवस्थितम्
॥ ४ ॥ ततस्ते तं महावीर्या राजानः पर्य्यवारयन् । जिगीषन्तो
नरव्याघ्रं पूर्वं विनिकृता युधि ॥ ५ ॥ ते नामान्यपि गोत्राणि
कर्म्माणि विविधानि च । कीर्त्तयन्तस्तदा पार्थं शरवर्षैरवाकिरन्
॥ ६ ॥ ते किरन्तः शरव्रातान् वारणप्रतिवारणान् । रणे जय-
मभीप्सन्तः कौन्तेयं पर्य्यवारयन् ॥ ७ ॥ ते समीक्ष्य च तं कृष्ण-
मुग्रकर्म्माणमाहवे । सर्वे युयुधिरे वीरा रथस्थास्तं पदातिनम्
॥ ८ ॥ ते तमाजघ्निरे वीरं निवातकवचान्तकम् । संशप्तकनिह-
न्तारं हन्तारं सैन्धवस्य च ॥ ९ ॥ ततो रथसहस्रेण हयानामयु-
तेन च । कोष्ठकीकृत्य वीभत्सुं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ॥ १० ॥ तं
स्मरन्तो वधं वीराः सिन्धुराजस्य चाहवे । जयद्रथस्य कौरव्य
समरे सव्यसाचिना ॥ ११ ॥ ततः पर्ज्जन्यवत् सर्वे शरवृष्टीरवा-
सृजन् । तैः कीर्णः शुशुभे पार्थो रविर्मेघान्तरे यथा ॥ १२ ॥
स शरैः समवच्छन्नश्चकाशे पाण्डवर्षभः । पञ्जरान्तरसञ्चारी शकुन्त
इव भारत ॥ १३ ॥ ततो हाहाकृतं सर्वं कौन्तेये शरपीड़िते ।
त्रैलोक्यमभवद्राजन् रविरासीच्च निष्प्रभः ॥ १४ ॥ ततो ववौ
महाराज मारुतो लोमहर्षणः । राहुरग्रसदादित्यं युगपत्
सोममेव च ॥ १५ ॥ उल्काश्च जघ्निरे सूर्य्यं व्यकीर्य्यन्त समन्ततः ।
वेपथुश्चाभवद्राजन् कैलासस्य महागिरेः ॥ १६ ॥ मुमुचुः श्वास-
मत्युष्णं दुःखशोकसमन्विताः । सप्तर्षयो जातभयास्तथा देव-
र्षयोऽपि च ॥ १७ ॥ ततः खात्तु विनिर्भिद्य मण्डलं शशिनोऽप-
तत् । विपरीता दिशश्चापि सर्वा धूमाकुलास्तथा ॥ १८ ॥ रासभा-
रुणसङ्काशा धनुष्मन्तः सविद्युतः । आवृत्य गगनं मेघा मुमुचु-

मांसशोणितम् ॥ १९ ॥ एवमासीत्तदा वीरे शरवर्षेण संवृते। फाल्गुने भरतश्रेष्ठ तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २० ॥ तस्य तेनावकीर्णस्य शरजालेन सर्वतः। मोहात् पपात गाण्डीवमावापश्च करादपि ॥ २१ ॥ तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते शरजालं महत्तदा। सैन्धवा मुमुचुस्तूर्णं गतसत्त्वे महारथे ॥ २२ ॥ ततो मोहसमापन्नं ज्ञात्वा पार्थं दिवौकसः। सर्वे वित्रस्तमनसस्तस्य शान्तिकृतोऽभवन् ॥२३॥ ततो देवर्षयः सर्वे तथा सप्तर्षयोऽपि च। ब्रह्मर्षयश्च विजयं जेपुः पार्थस्य धीमतः ॥ २४॥ ततः प्रदीपिते देवैः पार्थतेजसि पार्थिव। तस्थावचलवद्धीमान् संग्रामे परमास्त्रवित् ॥ २५ ॥ विचकर्ष धनुर्दिव्यं ततः कौरवनन्दनः। यन्त्रस्येवेह शब्दोऽभून्महांस्तस्य पुनः पुनः ॥ २६ ॥ ततः स शरवर्षाणि प्रत्यमित्रान् प्रति प्रभुः। ववर्ष धनुषा पार्थो वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ २७ ॥ ततस्ते सैन्धवा योधाः सर्व एव सराजकाः। नादृश्यन्त शरैः कीर्णाः शलभैरिव पादपाः ॥ २८ ॥ तस्य शब्देन वित्रेसुर्भयार्त्ताश्च विदुद्रुवुः। मुमुचुश्चाश्रु शोकार्त्ताः शुशुचुश्चापि सैन्धवाः ॥ २९ ॥ तांस्तु सर्वान्नरव्याघ्रः सैन्धवान् व्यचरद्बली। अलातचक्रवद्राजन् शरजालैः समार्पयत् ॥ ३० ॥ तदिन्द्रजालप्रतिमं बाणजालममित्रहा। व्यसृजद्दिक्षु सर्वासु महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ ३१ ॥ मेघजालनिभं सैन्यं विदार्य शरवृष्टिभिः। विबभौ कौरवश्रेष्ठः शरदीव दिवाकरः ॥ ३२ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो गाण्डीवभृच्छूरो युद्धाय समुपस्थितः। विबभौ युधि दुर्द्धर्षो हिमवानचलो यथा ॥ १ ॥ ततस्ते सैन्धवा योधाः पुनरेव व्यवस्थिताः। व्यमुञ्चन्त सुसंरब्धाः शर-

वर्षाणि भारत ॥ २ ॥ तान् प्रहस्य महाबाहुः पुनरेव व्यव-
स्थितान् । ततः प्रोवाच कौन्तेयो मुमुर्षून् श्लक्ष्णया गिरा ॥ ३ ॥
युध्यध्वं परया शक्त्या यतध्वञ्च जये मम । कुरुध्वं सर्वकार्य्याणि
महद्वो भयमागतम् ॥ ४ ॥ एष योत्स्यामि सर्वांस्तु निवार्य्य
शरवागुराम् । तिष्ठध्वं युद्धमनसो दर्पं शमयितास्मि वः ॥ ५ ॥
एतावदुक्त्वा कौरव्यो रोषाद्गाण्डीवभृत्तदा । ततोऽथ वचनं स्मृत्वा
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भारत ॥ ६ ॥ न हन्तव्या रणे तात क्षत्रिया
विजिगीषवः । जेतव्याश्चेति यत् प्रोक्तं धर्म्मराज्ञा महात्मना ॥७॥
चिन्तयामास स तदा फाल्गुनः पुरुषर्षभः । इत्युक्तोऽहं नरेन्द्रेण
न हन्तव्या नरा इति ॥ ८ ॥ कथं तन्न मृषेदं स्याद्धर्म्मराजवचः
शुभम् । न हन्येरंश्च राजानो राज्ञश्चाज्ञा कृता भवेत् ॥ ९ ॥
इति सञ्चिन्त्य स तदा फाल्गुनः पुरुषर्षभः । प्रोवाच वाक्यं धर्म्मज्ञः
सैन्धवान् युद्धदुर्म्मदान् ॥ १० ॥ श्रेयो वदामि युष्माकं न हिंसेय-
मवस्थितान् । यश्च वक्ष्यति संग्रामे तवास्मीति पराजितः ॥ ११ ॥
एतत् श्रुत्वा वचो मह्यं कुरुध्वं हितमात्मनः । ततोऽन्यथा कृच्छ्र-
गता भविष्यथ मयार्द्दिताः ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा तु तान् वीरान्
युयुधे कुरुपुङ्गवः । अर्ज्जुनोऽतीव संक्रुद्धः संक्रुद्धैर्विजिगीषुभिः ॥१३॥
शतं शतसहस्राणि शराणां नतपर्व्वणाम् । मुमुचुः सैन्धवा राजं-
स्तदा गाण्डीवधन्वनि ॥ १४ ॥ शरानापततः क्रूरानाशीविष-
विषोपमान् । चिच्छेद निशितैर्बाणैरन्तरा स धनञ्जयः ॥ १५ ॥
छित्त्वा च तानाशु चैव कङ्कपत्रान् शिलाशितान् । एकैकमेषां
समरे बिभेद निशितैः शरैः ॥ १६ ॥ ततः प्रासांश्च शक्तीश्च पुन-
रेव धनञ्जये । जयद्रथं हतं स्मृत्वा चिक्षिपुः सैन्धवा नृपाः ॥१७॥
तेषां किरीटी सङ्कल्पं मोघञ्चक्रे महाबलः । सर्वांस्तानन्तरा
छित्त्वा तदा चुक्रोश पाण्डवः ॥ १८ ॥ तथैवापततां तेषां योधानां
जयगृद्धिनाम् । शिरांसि पातयामास भल्लैः सन्नतपर्व्वभिः ॥ १९ ॥

तेषां प्रद्रवताञ्चापि पुनरेवाभिधावताम्। निवर्त्तताञ्च शब्दोऽभूत् पूर्णस्येव महोदधेः ॥ २० ॥ ते बध्यमानास्तु तदा पार्थेनामिततेजसा। यथाप्राणं यथोत्साहं योधयामासुरर्जुनम् ॥ २१ ॥ ततस्ते फाल्गुनेनाजौ शरैः सन्नतपर्वभिः। कृता विसंज्ञा भूयिष्ठाः क्लान्तवाहनसैनिकाः ॥ २२ ॥ तांस्तु सर्वान् परिग्लानान् विदित्वा धृतराष्ट्रजा। दुःशला बालमादाय नप्तारं प्रययौ तदा ॥ २३ ॥ सुरथस्य सुतं वीरं रथेनाथागमत्तदा। शान्त्यर्थं सर्वयोधानामभ्यगच्छत पाण्डवम् ॥ २४ ॥ सा धनञ्जयमासाद्य मुमोचार्त्तस्वरं तदा। धनञ्जयोऽपि तां दृष्ट्वा धनुर्विससृजे प्रभुः ॥ २५ ॥ समुत्सृज्य धनुः पार्थो विधिवद्भगिनीं तदा। प्राह किं करवाणीति सा च तं प्रत्युवाच ह ॥ २६ ॥ एष ते भरतश्रेष्ठ स्वस्रीयस्यात्मजः शिशुः। अभिवादयते पार्थ तं पश्य पुरुषर्षभ ॥२७ ॥ इत्युक्तस्तस्य पितरं स पप्रच्छार्जुनस्तदा। क्वासाविति ततो राजन् दुःशला वाक्यमब्रवीत् ॥ २८ ॥ पितृशोकाभिसन्तप्तो विषादार्त्तोऽस्य वै पिता। पञ्चत्वमगमद्वीरो यथा तन्मे निशामय ॥ २९ ॥ स पूर्वं पितरं श्रुत्वा हतं युद्धे त्वयानघ। त्वामागतञ्च संश्रुत्य युद्धाय हयसारिणम् ॥ ३० ॥ पितुश्च मृत्युदुःखार्त्तोऽजहात् प्राणान् धनञ्जय। प्राप्तो बीभत्सुरित्येव नाम श्रुत्वैव तेऽनघ ॥ ३१ ॥ विषादार्त्तः पपातोर्व्यां ममार च ममात्मजः। तं दृष्ट्वा पतितं तत्र ततस्तस्यात्मजं प्रभो ॥ ३२ ॥ गृहीत्वा समनुप्राप्ता त्वामद्य शरणैषिणी। इत्युक्त्वार्त्तस्वरं सा तु मुमोच धृतराष्ट्रजा ॥ ३३ ॥ दीना दीनं स्थितं पार्थमब्रवीच्चाप्यधोमुखम्। स्वसारं समवेक्षस्व स्वस्रीयात्मजमेव च ॥ ३४ ॥ कर्त्तुमर्हसि धर्मज्ञ दयां कुरुकुलोद्वह। विस्मृत्य कुरुराजानं तञ्च मन्दं जयद्रथम् ॥ ३५ ॥ अभिमन्योर्यथा जातः परीक्षित् परवीरहा। तथायं सुरथाज्जातो मम पौत्रो महाभुजः ॥ ३६ ॥ तमादाय नरव्याघ्र संप्राप्तास्मि

तवान्तिकम् । प्रमाथं सर्व्वयोधानां शृणु चेदं वचो मम ॥ ३७ ॥
आगतोऽयं महाबाहो तस्य मन्दस्य पुत्त्रकः । प्रसादमस्य बालस्य
तस्मात्त्वं कर्त्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥ एष प्रसाद्य शिरसा प्रशमार्थमरि-
न्दम । याचते त्वां महाबाहो शमं गच्छ धनञ्जय ॥ ३९ ॥
बालस्य हतबन्धोश्च पार्थ किञ्चिदजानतः । प्रसादं कुरु धर्म्मज्ञ
मा मन्युवशमन्वगाः ॥ ४० ॥ तमनार्य्यं नृशंसञ्च विस्मृत्यास्य पिता-
महम् । आगस्कारिणमत्यर्थं प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥ एवं
ब्रुवन्त्यां करुणं दुःशलायां धनञ्जयः । संस्मृत्य देवीं गान्धारीं
धृतराष्ट्रञ्च पार्थिवम् । उवाच दुःखशोकार्त्तः क्षत्रधर्म्मं विगर्हयन्
॥ ४२ ॥ धिक् तं दुर्य्योधनं क्षुद्रं राज्यलुब्धञ्च मानिनम् । यत्कृते
बान्धवाः सर्व्वे मया नीता यमक्षयम् ॥ ४३ ॥ इत्युक्त्वा बहुसान्त्वादि
प्रसादमकरोज्जयः । परिष्वज्य च तां प्रीतो विससर्ज्ज गृहान्
प्रति ॥ ४४॥ दुःशला चापि तान् योधान् निवार्य्य महतो रणात् ।
सम्पूज्य पार्थं प्रययौ गृहानेव शुभानना ॥ ४५ ॥ एवं निर्ज्जित्य
तान् वीरान् सैन्धवान् स धनञ्जयः । अन्वधावत धावन्तं तं हयं
कामचारिणम् ॥ ४६ ॥ ततो मृगमिवाकाशे यथा देवः पिनाक-
धृक् । ससार तं तथा वीरो विधिवद्यज्ञियं हयम् ॥ ४७ ॥
स च वाजी यथेष्टेन तांस्तान् देशान् यथाक्रमम् । विचचार
यथाकामं कर्म्म पार्थस्य वर्द्धयन् ॥ ४८ ॥ क्रमेण स हयस्त्वेवं
विचरन् पुरुषर्षभ । मणिपूरपतेर्द्देशमुपायात् सह पाण्डवः ॥४९॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि अश्वानुसारे
अष्टसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रुत्वा तु नृपतिः प्राप्तं पितरं बभ्रु-
वाहनः । निर्य्ययौ विनयेनाथ ब्राह्मणार्थपुरःसरः ॥ १ ॥ मणि-

पूर्वेश्वरन्त्वेवमुपायातं धनञ्जयः। नाभ्यनन्दत् स मेधावी क्षत्रधर्ममनुस्मरन्॥ २॥ उवाच च स धर्मात्मा समन्युः फाल्गुनस्तथा। प्रक्रियेयं न ते युक्ता बहिस्त्वं क्षत्रधर्मतः॥ ३॥ संरक्ष्यमाणं तुरगं यौधिष्ठिरमुपागतम्। यज्ञियं विषयान्ते मां नायोत्सीः किन्नु पुत्रक॥ ४॥ धिक् त्वामस्तु सुदुर्बुद्धे क्षत्रधर्मबहिष्कृतम्। यो मां युद्धाय संप्राप्तं साम्नैव प्रत्यगृह्णथाः॥ ५॥ यस्त्वं स्त्रीवद्यथा प्राप्तं मां साम्ना प्रत्यगृह्णथाः। यद्यहं न्यस्तशस्त्रस्त्वामागच्छेयं सुदुर्मते॥ ६॥ प्रक्रियेयं भवेद्युक्ता तावत्तव नराधम। तमेवमुक्तं भर्त्रा तु विदित्वा पन्नगात्मजा॥ ७॥ अमृष्यमाणा भित्त्वोर्वीमुलूपी समुपागमत्। सा ददर्श ततः पुत्रं विमृष्यन्तमधोमुखम्॥ ८॥ सन्तर्ज्यमाणमसकृत् पित्रा युद्धार्थिना प्रभो। ततः सा चारुसर्वाङ्गी समुपेत्योरगात्मजा॥ ९॥ उलुपी प्राह वचनं धर्म्यं धर्मविशारदम्। उलूपीं मां निबोध त्वं मातरं पन्नगात्मजाम्॥ १०॥ कुरुष्व वचनं पुत्र धर्मस्ते भविता परः। युध्यस्वैनं कुरुश्रेष्ठं पितरं युद्धदुर्मदम्॥ ११॥ एवमेष हि ते प्रीतो भविष्यति न संशयः। एवं दुर्मर्षितो राजा स मात्रा बभ्रुवाहनः॥ १२॥ मनश्चक्रे महातेजा युद्धाय भरतर्षभ। संनह्य काञ्चनं वर्म शिरस्त्राणञ्च भानुमत्॥ १३॥ तूणीरशतसंबाधमारुरोह रथोत्तमम्। सर्वोपकरणोपेतं युक्तमश्वैर्मनोजवैः॥१४॥ सचक्रोपस्करं श्रीमान् हेमभाण्डपरिष्कृतम्। परमार्चितमुच्छ्रित्य ध्वजं सिंहं हिरण्मयम्। प्रययौ पार्थमुद्दिश्य स राजा बभ्रुवाहनः॥ १५॥ ततोऽभ्येत्य हयं वीरो यज्ञियं पार्थरक्षितम्। ग्राहयामास पुरुषैर्हयशिक्षाविशारदैः॥ १६॥ गृहीतं वाजिनं दृष्ट्वा प्रीतात्मा स धनञ्जयः। पुत्रं रथस्थं भूमिष्ठः संन्यवारयदाहवे॥ १७॥ स तत्र राजा तं वीरं शरसंघैरनेकशः। अर्दयामास निशितैराशीविषविषोपमैः॥ १८॥ तयोः समभवद्युद्धं पितुः

पुत्रस्य चातुलम् । देवासुररणप्रख्यमुभयोः प्रीयमाणयोः ॥ १९॥
किरीटिनं प्रविव्याध शरेणानतपर्व्वणा । जत्रुदेशे नरव्याघ्रं प्रह-
सन् वभ्रुवाहनः ॥ २० ॥ सोऽभ्यगात् सह पुङ्खेन वल्मीकमिव
पन्नगः । विनिर्भिद्य च कौन्तेयं प्रविवेश महीतलम् ॥ २१ ॥ स
गाढ़वेदनो धीमानालम्ब्य धनुरुत्तमम् । दिव्यं तेजः समाविश्य
प्रमीत इव सोऽभवत् ॥ २२ ॥ स संज्ञामुपलभ्याथ प्रशस्य पुरुष-
र्षभः । पुत्रं शक्रात्मजो वाक्यमिदमाह महाद्युतिः ॥ २३ ॥ साधु
साधु महाबाहो वत्स चित्राङ्गदात्मज । सदृशं कर्म ते दृष्ट्वा प्रीति-
मानस्मि पुत्रक ॥ २४ ॥ विमुञ्चाम्येष ते बाणान् पुत्र युद्धे स्थिरो
भव । इत्येवमुक्त्वा नाराचैरभ्यवर्षदमित्रहा ॥ २५ ॥ तान् स
गाण्डीवनिर्मुक्तान् वज्राशनिसमप्रभान् । नाराचानच्छिनद्राजा
भल्लैः सर्व्वांस्त्रिधा द्विधा ॥ २६ ॥ तस्य पार्थः शरैर्दिव्यैर्ध्वजं हेम-
परिष्कृतम् । सुवर्णतालप्रतिमं क्षुरेणापाहरद्रथात् ॥ २७ ॥ हयांश्
चास्य महाकायान् महावेगानरिन्दम । चकार राजन्निर्जीवान्
प्रहसन्निव पाण्डवः ॥ २८ ॥ स रथादवतीर्य्याथ राजा परम-
कोपनः । पदातिः पितरं क्रुद्धो योधयामास पाण्डवम् ॥ २९ ॥
संप्रीयमाणः पार्थानामृषभः पुत्रविक्रमात् । नात्यर्थं पीड़यामास
पुत्रं वज्रधरात्मजः ॥ ३० ॥ स मन्यमानो विमुखं पितरं बभ्रु-
वाहनः । शरैराशीविषाकारैः पुनरेवार्द्दयद्बली ॥ ३१ ॥ ततः
स बाल्यात् पितरं विव्याध हृदि पत्त्रिणा । निशितेन सुपुङ्खेन
बलवद्बभ्रुवाहनः ॥ ३२ ॥ विवेश पाण्डवं राजन् मर्म्म भित्त्वाति-
दुःखकृत् । स तेनातिभृशं विद्धः पुत्रेण कुरुनन्दनः ॥ ३३ ॥ महीं
जगाम मोहार्त्तस्ततो राजन् धनञ्जयः । तस्मिन्निपतिते वीरे
कौरवाणां धुरन्धरे ॥ ३४ ॥ सोऽपि मोहं जगामाथ ततश्चित्रा-
ङ्गदासुतः । व्यायम्य संयुगे राजा दृष्ट्वा च पितरं हतम् ॥ ३५ ॥
पूर्व्वमेव स बाणौघैर्गाढ़विद्धोऽर्जुनेन ह । पपात सोऽपि धरणी-

मालिङ्ग्य रणमूर्द्धनि ॥ ३६ ॥ भर्त्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रञ्च पतितं भुवि । चित्राङ्गदा परित्रस्ता प्रविवेश रणाजिरे ॥ ३७ ॥ शोक-सन्तप्तहृदया रुदन्ती वेपती भृशम् । मणिपूरपतेर्माता ददर्श निहतं पतिम् ॥ ३८ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि-अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे अर्जुन-पराजये एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो बहुतरं भूरि विलप्य कमलेक्षणा । मुमोह दुःखसन्तप्ता पपात च महीतले ॥ १ ॥ प्रतिलभ्य च सा संज्ञां देवी दिव्यवपुर्धरा । उलूपीं पन्नगसुतां दृष्ट्वेदं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ उलूपि पश्य भर्त्तारं शयानं निहतं रणे । त्वत्कृते मम पुत्रेण बालेन समितिञ्जयम् ॥ ३ ॥ ननु त्वमार्य्यधर्मज्ञा ननु चासि पतिव्रता । यत्त्वत्कृतेऽयं पतितः पतिस्ते निहतो रणे ॥ ४ ॥ किन्तु सर्वापराधोऽयं यदि तेऽद्य धनञ्जयः । क्षमस्व याचमाना वै जीवयस्व धनञ्जयम् ॥ ५ ॥ ननु त्वमार्य्ये धर्मज्ञा त्रैलोक्यविदिता शुभे । यद्घातयित्वा पुत्रेण भर्त्तारं नानुशोचसि ॥ ६ ॥ नाहं शोचामि तनयं हतं पन्नगनन्दिनि । पतिमेव तु शोचामि यस्यातिथ्यमिदं कृतम् ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा सा तदा देवी-मुलूपीं पन्नगात्मजाम् । भर्त्तारमभिगम्येदमित्युवाच यशस्विनी ॥ ८ ॥ उत्तिष्ठ कुरुमुख्यस्य प्रियमुख्योऽसि मे प्रिय । अयमश्वो महाबाहो मया ते परिमोचितः ॥ ९ ॥ ननु त्वया नाम विभो धर्मराजस्य यज्ञियः । अयमश्वोऽनुसर्त्तव्यः स शेषे किं महीतले ॥ १० ॥ त्वयि प्राणा ममायत्ताः कुरूणां कुरुनन्दन । स कस्मात् प्राणदोऽन्येषां प्राणान् संत्यक्तवानसि ॥ ११ ॥

चित्राङ्गदोवाच । उलूपि साधु पश्येमं पतिं निपतितं भुवि ।

पुत्रस्त्वेमं समुत्सृज्य घातयित्वा न शोचसि ॥ १२ ॥ कामं स्वपितु
बालोऽयं भूमौ मृत्युवशं गतः । लोहिताक्षो गुडाकेशो विजयः
साधु जीवतु ॥ १३॥ नापराधोऽस्ति सुभगे नराणां बहुभार्य्यता।
प्रमदानां भवत्येष मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी ॥ १४ ॥ सख्यं चैतत् कृतं
धात्रा शश्वदव्ययमेव तु । सख्यं समभिजानीहि सत्यं सङ्गतमस्तु
ते ॥ १५ ॥ पुत्त्रेण घातयित्वेमं पतिं यदि न मेऽद्य वै । जीवन्तं
दर्शयस्यद्य परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १६ ॥ साहं दुःखान्विता
देवि पतिपुत्त्रविनाकृता । इहैव प्रायमासिष्ये प्रेक्षन्त्यास्ते न संशयः
॥ १७ ॥ इत्युक्त्वा पन्नगसुतां सपत्नीञ्चैत्रवाहनी । ततः प्राय-
मुपासीना तूष्णीमासीज्जनाधिप ॥ १८ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततो विलप्य विरता भर्त्तुः पादौ प्रगृह्य
सा । उपविष्टाभवद्दीना सोच्छ्वासं पुत्त्रमिच्छती ॥ १९ ॥ ततः
संज्ञां पुनर्लब्ध्वा स राजा बभ्रुवाहनः । मातरं तामथालोक्य
रणभूमावथाब्रवीत् ॥ २० ॥ इतो दुःखतरं किन्नु यन्मे माता
सुखैधिता । भूमौ निपतितं वीरमनुशेते मृतं पतिम् ॥ २१ ॥
निहन्तारं रणेऽरीणां सर्वशस्त्रभृतां वरम् । मया विनिहतं
संख्ये प्रेक्षते दुर्म्मरं वत ॥ २२ ॥ अहोऽस्या हृदयं देव्या दृढं
यन्न विदीर्य्यति । व्यूढोरस्कं महाबाहुं प्रेक्षन्त्या निहतं पतिम्
॥ २३ ॥ दुर्म्मरं पुरुषेणेह मन्ये ह्यध्वन्यनागते । यत्र नाहं न
मे माता विप्रयुज्येत जीवितात् ॥ २४ ॥ हा हा धिक् कुरुवीरस्य
सन्नाहं काञ्चनं भुवि । अपविद्धं हतस्येह मया पुत्त्रेण पश्यता
॥ २५ ॥ भो भो पश्यत मे वीरं पितरं ब्राह्मणा भुवि । शयानं
वीरशयने मया पुत्त्रेण पातितम् ॥ २६ ॥ ब्राह्मणाः कुरुमुख्यस्य
ये मुक्ता हयसारिणः । कुर्वन्ति शान्तिं कामस्य रणे योऽयं मया
हतः ॥ २७ ॥ व्यादिशन्तु च किं विप्राः प्रायश्चित्तमिहाद्य मे ।
सुनृशंसस्य पापस्य पितृहन्तुरणाजिरे ॥ २८ ॥ दुश्चरा द्वादश-

समा हत्वा पितरमद्य वै । ममेह सुनृशंसस्य मन्वीतस्यास्य चर्म्मणा ॥ २८ ॥ शिरःकपाले चास्यैव युञ्जतः पितुरद्य मे । प्रायश्चित्तं हि नास्त्यन्यद्धत्वाद्य पितरं मम ॥ ३० ॥ पश्य नागोत्तमसुते भर्त्तारं निहतं मया । कृतं प्रियं मया तेऽद्य निहत्य समरेऽर्जुनम् ॥ ३१ ॥ सोऽहमद्य गमिष्यामि गतिं पितृनिषेविताम् । न शक्नोम्यात्मनात्मानमहं धारयितुं शुभे ॥ ३२ ॥ सा त्वं मयि मृते मातस्तथा गाण्डीवधन्वनि । भव प्रीतिमती देवि सत्येनात्मानमालभे ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वा स ततो राजा दुःखशोकसमाहतः । उपस्पृश्य महाराज दुःखादिदमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ शृण्वन्तु सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च । त्वञ्च मातर्यथा सत्यं ब्रवीमि भुजगोत्तमे ॥ ३५ ॥ यदि नोत्तिष्ठति जयः पिता मे नरसत्तमः । अस्मिन्नेव रणोद्देशे शोषयिष्ये कलेवरम् ॥ ३६ ॥ न हि मे पितरं हत्वा निष्कृतिर्विद्यते क्वचित् । नरकं प्रतिपत्स्यामि ध्रुवं गुरुवधाहितः ॥ ३७ ॥ वीरं हि क्षत्रियं हत्वा गोशतेन प्रमुच्यते । पितरन्तु निहत्यैवं दुर्लभा निष्कृतिर्मम ॥ ३८ ॥ एष एको महातेजाः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः । पिता च मम धर्मात्मा तस्य मे निष्कृतिः कुतः ॥ ३९ ॥ इत्येवमुक्त्वा नृपते धनञ्जयसुतो नृपः । उपस्पृश्याभवत्तूष्णीं प्रायोपेतो महामतिः ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच । प्रायोपविष्टे नृपतौ मणिपूरेश्वरे तदा । पितृशोकसमाविष्टे सह मात्रा परन्तपे ॥ ४१ ॥ उलूपी चिन्तयामास तदा सञ्जीवनं मणिम् । स चोपातिष्ठत तदा पन्नगानां परायणम् ॥ ४२ ॥ तं गृहीत्वा तु कौरव्य नागराजपतेः सुता । मनःप्रह्लादिनीं वाचं सैनिकानामथाब्रवीत् ॥ ४३ ॥ उत्तिष्ठ मा शुचः पुत्र नैव जिष्णुस्त्वया जितः । अजेयः पुरुषैरेष तथा देवैः सवासवैः ॥ ४४ ॥ मया तु मोहनी नाम मायैषा संप्रदर्शिता । प्रियार्थं पुरुषेन्द्रस्य पितुस्तेऽद्य यशस्विनः ॥ ४५ ॥ जिज्ञासुर्ह्येष

पुत्रस्य बलस्य तव कौरव । संग्रामे युध्यतो राजन्नागतः. पर-
वीरहा ॥ ४६ ॥ तस्मादसि मया पुत्र युद्धाय परिचोदितः । मा
पापमात्मनः पुत्र शङ्केथा ह्यखपि प्रभो ॥ ४७ ॥ ऋषिरेव महा-
नात्मा पुराणः शाश्वतोऽव्ययः । नैनं शक्तो हि संग्रामे जेतुं
शक्रोऽपि पुत्रक ॥ ४८ ॥ अयन्तु मे मणिर्द्दिव्यः समानीतो विशा-
म्पते । मृतान् मृतान् पन्नगेन्द्रान् यो जीवयति नित्यदा ॥ ४९ ॥
एवमस्योरसि त्वञ्च स्थापयस्व पितुः प्रभो । सञ्जीवितं तदा पार्थं
स त्वं द्रष्टासि पाण्डवम् ॥ ५० ॥ इत्युक्तः स्थापयामास तस्योरसि
मणिं तदा । पार्थस्यामिततेजः स पितृस्नेहादपापकृत् ॥ ५१ ॥
तस्मिन्न्यस्ते मणौ वीरो जिष्णुरुज्जीवितः प्रभुः । चिरसुप्त इवो-
त्तस्थौ मृष्टलोहितलोचनः ॥ ५२ ॥ तमुत्थितं महात्मानं लब्ध-
संज्ञं मनस्विनम् । समीक्ष्य पितरं स्वस्थं ववन्दे बभ्रुवाहनः ॥५३॥
उत्थिते पुरुषव्याघ्रे पुनर्लब्धजीविते प्रभो । दिव्याः सुमनसः पुण्या
ववृषे पाकशासनः ॥ ५४॥ अनाहता दुन्दुभयो विनेदुर्मेघनिस्वनाः ।
साधु साध्विति चाकाशे बभूव सुमहान् स्वनः ॥ ५५ ॥ उत्थाय
च महाबाहुः पर्य्याश्वस्तो धनञ्जयः । बभ्रुवाहनमालिङ्ग्य समा-
जिघ्रत मूर्द्धनि ॥५६॥ ददर्श चापि दूरेऽस्य मातरं शोककर्षिताम् ।
उलूप्या सह तिष्ठन्तीं ततोऽपृच्छद्धनञ्जयः ॥ ५७ ॥ किमिदं
लक्ष्यते सर्वं शोकविस्मयहर्षवत् । रणाजिरममित्रघ्न यदि जानासि
शंस मे ॥ ५८ ॥ जननी च किमर्थन्ते रणभूमिमुपागता । नागेन्द्र-
दुहिता चेयमुलूपी किमिहागता ॥ ५९ ॥ जानाम्यहमिदं युद्धं
त्वया मद्वचनात् कृतम् । स्त्रीणामागमने हेतुमहमिच्छामि वेदि-
तुम् ॥ ६० ॥ तमुवाच तथा पृष्टो मणिपूरपतिस्तदा । प्रसाद्य
शिरसा विद्वानुलूपी पृच्छ्यतामियम् ॥ ६१ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि अश्वानुसारे
अर्जुनप्रत्युज्जीवनेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

अर्जुन उवाच । किमागमनकृत्यन्ते कौरव्यकुलनन्दिनि । मणिपूरपतेर्मातुस्तथैव च रणाजिरे ॥ १ ॥ कच्चित् कुशलकामासि राज्ञोऽस्य भुजगात्मजे । मम वा चपलापाङ्गि कच्चित्त्वं शुभमिच्छसि ॥ २ ॥ कच्चित्ते पृथुलश्रोणि नाप्रियं प्रियदर्शने । अकार्षमहमज्ञानादयं वा बभ्रुवाहनः ॥ ३ ॥ कच्चिन्नु राजपुत्री ते सपत्नी चैत्रवाहनी । चित्राङ्गदा वरारोहा नापराध्यति किञ्चन ॥ ४ ॥ तमुवाचोरगपतेर्दुहिता प्रहसन्निव । न मे त्वमपराद्धोऽसि न हि मे बभ्रुवाहनः ॥ ५ ॥ न जनित्री तथास्येयं मम या प्रेष्यवत् स्थिता । श्रूयतां यद्यथा चेदं मया सर्वं विचेष्टितम् ॥ ६॥ न मे कोपस्त्वया कार्य्यः शिरसा त्वां प्रसादये । त्वत्प्रियार्थं हि कौरव्य कृतमेतन्मया विभो ॥ ७ ॥ यत्तत् शृणु महाबाहो निखिलेन धनञ्जय । महाभारतयुद्धे यत् त्वया शान्तनवो नृपः ॥ ८ ॥ अधर्मेण हतः पार्थ तस्यैषा निष्कृतिः कृता । न हि भीष्मस्त्वया वीर युध्यमानो हि पातितः ॥ १० ॥ शिखण्डिना तु संयुक्तस्तमाश्रित्य हतस्त्वया । तस्य शान्तिमकृत्वा त्वं त्यजेथा यदि जीवितम् ॥ ११ ॥ कर्म्मणा तेन पापेन पतेथा निरये ध्रुवम् । एषा तु विहिता शान्तिः पुत्राद्यां प्राप्तवानसि ॥ १२ ॥ वसुभिर्वसुधापाल गङ्गया च महामते । पुरा हि श्रुतमेतत्ते वसुभिः कथितं मया ॥ १३ ॥ गङ्गायास्तीरमाश्रित्य हते शान्तनवे नृप । आप्लुत्य देवा वसवः समेत्य च महानदीम् ॥ १४ ॥ इदमूचुर्वचो घोरं भागीरथ्या मते तदा । एष शान्तनवो भीष्मो निहतः सव्यसाचिना ॥ १४ ॥ अयुध्यमानः सङ्ग्रामे संसक्तोऽन्येन भाविनि । तदनेनानुषङ्गेन वयमद्य धनञ्जयम् ॥ १५ ॥ शापेन योजयामेति तथास्त्विति च साब्रवीत् । तदहं पितुराविद्य प्रविश्य व्यथितेन्द्रिया ॥ १६ ॥ अभयं स च तत् श्रुत्वा विषादमगमत् परम् । पिता तु मे वसून् गत्वा त्वदर्थं समयाचत ॥ १७ ॥ पुनः पुनः

प्रसाद्यैतांस्त एनमिदमब्रुवन् । पुत्रस्तस्य महाभाग मणिपूरेश्वरो
युवा ॥ १८ ॥ स एनं रणमध्यस्थः शरैः पातयिता भुवि । एवं
कृते स नागेन्द्र मुक्तशापो भविष्यति ॥ १९ ॥ गच्छेति वसुभि-
श्चोक्तो मम चेदं शशंस सः । तच्छ्रुत्वा त्वं मया तस्मात् शापादसि
विमोचितः ॥ २० ॥ न हि त्वां देवराजोऽपि समरेषु पराजयेत् ।
आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्तेनेहासि पराजितः ॥ २१ ॥ न हि दोषो
मम मतः कथं वा मन्यसे विभो ॥ २२ ॥ इत्येवमुक्तो विजयः
प्रसन्नात्माब्रवीदिदम् । सर्वं मे सुप्रियं देवि यदेतत् कृतवत्यसि
॥ २३ ॥ इत्युक्त्वा सोऽब्रवीत् पुत्रं मणिपूरपतिर्जयः । चित्रा-
ङ्गदायाः शृण्वन्त्याः कौरव्यदुहितुस्तदा ॥ २४ ॥ युधिष्ठिरस्याश्व-
मेधः परां चैत्रीं भविष्यति । तत्रागच्छेः सहामात्यो मातृभ्यां
सहितो नृप ॥ २५ ॥ इत्येवमुक्तः पार्थेन स राजा बभ्रुवाहनः ।
उवाच पितरं धीमानिदमस्राविलेक्षणः ॥ २६ ॥ उपयास्यामि
धर्म्मज्ञ भवतः शासनादहम् । अश्वमेधे महायज्ञे द्विजातिपरि-
वेषकः ॥ २७ ॥ मम त्वनुग्रहार्थाय प्रविशस्व परं स्वकम् ।
भार्य्याभ्यां सह धर्म्मज्ञ मा भूत्तेऽत्र विचारणा ॥ २८ ॥ उषित्वेह
निशामेकां सुखं स्वभवने प्रभो । पुनरश्वानुगमनं कर्त्तासि जयतां
वर ॥ २९ ॥ इत्युक्तः स तु पुत्रेण तदा वानरकेतनः । स्मयं
प्रोवाच कौन्तेयस्तदा चित्राङ्गदासुतम् ॥ ३० ॥ विदितं ते महा-
बाहो यथा दीक्षाञ्चराम्यहम् । न स तावत् प्रवेक्ष्यामि पुरं ते
पृथुलोचन ॥ ३१ ॥ यथाकामं व्रजत्येष यज्ञियोऽश्वो नरर्षभ ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि न स्थानं विद्यते मम ॥ ३२ ॥ स तत्र
विधिवत्तेन पूजितः पाकशासनिः । भार्य्याभ्यामभ्यनुज्ञातः प्रायाद्-
भरतसत्तमः ॥ ३३ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि अश्वानुसारे
एकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

वैशम्पायन उवाच । स तु वाजी समुद्रान्तां पर्य्येत्य वसुधा-
मिमाम् । निवृत्तोऽभिमुखो राजन् येन वारणसाह्वयम् ॥ १ ॥
अनुगच्छंश्च तुरगं निवृत्तोऽथ किरीटभृत् । यदृच्छया समापेदे
पुरं राजगृहं तदा ॥ २ ॥ तमभ्यासगतं दृष्ट्वा सहदेवात्मजः प्रभो ।
क्षत्रधर्मे स्थितो वीरः समरायाजुहाव ह ॥ ३ ॥ ततः पुरात् स
निष्क्रम्य रथी धन्वी शरी तली । मेघसन्धिः पदातिस्तं धन-
ञ्जयमुपाद्रवत् ॥ ४ ॥ आसाद्य च महातेजा मेघसन्धिर्धनञ्जयम् ।
बालभावान्महाराज प्रोवाचेदं न कौशलात् ॥ ५ ॥ किमयञ्चार्य्य-
ते वाजी स्त्रीमध्य इव भारत । हयमेनं हरिष्यामि प्रयतस्व
विमोक्षणे ॥ ६ ॥ अदत्तानुनयो युद्धे यदि त्वं पितृभिर्मम ।
करिष्यामि तवातिथ्यं प्रहर प्रहरामि च ॥ ७ ॥ इत्युक्तः प्रत्यु-
वाचैनं प्रहसन्निव पाण्डवः । विघ्नकर्त्ता मया कार्य्य इति मे
व्रतमाहितम् ॥ ८ ॥ भ्रात्रा ज्येष्ठेन नृपते तवापि विदितं ध्रुवम् ।
प्रहरस्व यथाशक्ति न मन्युर्विद्यते मम ॥ ९ ॥ इत्युक्तः प्राहरत्
पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः । किरन् शरसहस्राणि वर्षाणीव सहस्र-
दृक् ॥ १० ॥ ततो गाण्डीवभृत् शूरो गाण्डीवप्रहितैः शरैः ।
चकार मोघांस्तान् बाणान् सयत्नान् भरतर्षभ ॥ ११ ॥ स मोघं
तस्य बाणौघं कृत्वा वानरकेतनः । शरान् मुमोच ज्वलितान्
दीप्तास्यानिव पन्नगान् ॥ १२ ॥ ध्वजे पताकादण्डेषु रथयन्त्र-
हयेषु च । अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥ १३ ॥
संरक्ष्यमाणः पार्थेन शरीरे सव्यसाचिना । मान्यमानः सवीर्य्य-
न्तु मागधः प्राहिणोत् शरान् ॥ १४ ॥ ततो गाण्डीवधन्वा तु
मागधेन भृशाहतः । बभौ वसन्तसमये पलाशः पुष्पितो यथा
॥ १५ ॥ अवध्यमानः सोऽभ्यघ्नन्मागधः पाण्डवर्षभम् । तेन तस्थौ
स कौरव्य लोकवीरस्य दर्शने ॥ १६ ॥ सव्यसाची तु संक्रुद्धो
विकृष्य बलवद्धनुः । हयांश्चकार निर्जीवान् सारथेश्च शिरो-

हरत् ॥ १७ ॥ धनुश्चास्य महच्छिन्नं क्षुरेण प्रचकर्त्त ह । हस्ता-
वापं पताकाञ्च ध्वजं चास्य न्यपातयत् ॥ १८ ॥ स राजा व्यथितो
व्यश्वो विधनुर्हतसारथिः । गदामादाय कौन्तेयमभिदुद्राव वेग-
वान् ॥ १९ ॥ तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृताम् । शरै-
श्चकर्त्त बहुधा बहुभिर्गृध्रवाजितैः ॥ २० ॥ सा गदा शकलीभूता
विशीर्णमणिबन्धना । व्याली विमुच्यमानेव पपात धरणीतले
॥ २१ ॥ विरथं विधनुष्कञ्च गदया परिवर्ज्जितम् । नैच्छत्ताड़-
यितुं धीमानर्जुनः समराग्रणीः ॥ २२ ॥ तत एनं विमनसं क्षत्र-
धर्म्मे समास्थितम् । सान्त्वपूर्व्वमिदं वाक्यमब्रवीत् कपिकेतनः ॥२३॥
पर्य्याप्तः क्षत्रधर्म्मोऽयं दर्शितः पुत्र गम्यताम् । बह्वेतत् समरे कर्म्म
तव बालस्य पार्थिव ॥ २४ ॥ युधिष्ठिरस्य सन्देशो न हन्तव्या
नृपा इति । तेन जीवसि राजंस्त्वमपराद्धोऽपि मे रणे ॥ २५ ॥
इति मत्वा तदात्मानं प्रत्यादिष्टं स मागधः । तथ्यमित्यभिगम्यैनं
प्राञ्जलिः प्रत्यपूजयत् ॥ २६ ॥ पराजितोऽस्मि भद्रन्ते नाहं योद्धु-
मिहोत्सहे । यद्य कृत्यं मया तेऽद्य तद्ब्रूहि कृतमेव तु ॥ २७ ॥
तमर्जुनः समाश्वास्य पुनरेवेदमब्रवीत् । आगन्तव्यं परां चैत्री-
मश्वमेधे नृपस्य नः ॥ २८ ॥ इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा पूजयामास तं
हयम् । फाल्गुनञ्च युधि श्रेष्ठं विधिवत् सहदेवजः ॥ २९ ॥
ततो यथेष्टमगमत् पुनरेव स केशरी । ततः समुद्रतीरेण वङ्गान्
पुण्ड्रान् सकोशलान् ॥ ३० ॥ तत्र तत्र च भूरीणि म्लेच्छसैन्या-
न्यनेकशः । विजिग्ये धनुषा राजन् गाण्डीवेन धनञ्जयः ॥ ३१ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि अश्वानुसारे
मागधपराजये द्व्यशीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

वैशम्पायन उवाच । मागधेनार्च्चितो राजन् पाण्डवः श्वेत-

वाहनः । दक्षिणां दिशमास्थाय चारयामास तं हयम् ॥ १ ॥
ततः स पुनरावर्त्त्य हयः कामचरो बली । आससाद पुरीं रम्यां
चेदीनां शुक्तिसाह्वयाम् ॥ २ ॥ शरभेणार्चितस्तत्र शिशुपालसुतेन
सः । युद्धपूर्वं तदा तेन पूजया च महाबलः ॥ ३ ॥ ततोऽर्चितो
ययौ राजंस्तदा स तुरगोत्तमः । काशीनङ्गान् कोशलांश्च किरा-
तानथ तङ्गणान् ॥ ४ ॥ पूजां तत्र यथान्यायं प्रतिगृह्य धनञ्जयः ।
पुनरावृत्य कौन्तेयो दशार्णानगमत्तदा ॥ ५ ॥ तत्र चित्राङ्गदो
नाम बलवानरिमर्द्दनः । तेन युद्धमभूत्तस्य विजयस्यातिभैरवम्
॥ ६ ॥ तञ्चापि वशमानीय किरीटी पुरुषर्षभः । निषादराज्ञो
विषयमेकलव्यस्य जग्मिवान् ॥ ७ ॥ एकलव्यसुतश्चैनं युद्धेन जगृहे
तदा । तत्र चक्रे निषादैः स संग्रामं लोमहर्षणम् ॥ ८ ॥ तत-
स्तमपि कौन्तेयः समरेष्वपराजितः । जिगाय युधि दुर्द्धर्षो यज्ञ-
विघ्नार्थमागतम् ॥ ९ ॥ स तं जित्वा महाराज नैषादिं पाक-
शासनिः । अर्चितः प्रययौ भूयो दक्षिणं सलिलार्णवम् ॥ १० ॥
तत्रापि द्रविडैरन्ध्रै रौद्रैर्माहिषकैरपि । तथा कोलगिरेयैश्च युद्ध-
मासीत् किरीटिनः ॥ ११ ॥ तांश्चापि विजयो जित्वा नातितीव्रेण
कर्म्मणा । तुरङ्गमवशेनाथ सुराष्ट्रानभितो ययौ ॥ १२ ॥ गो-
कर्णमथ चासाद्य प्रभासमपि जग्मिवान् । ततो द्वारवतीं रम्यां
वृष्णिवीराभिपालिताम् ॥ १३ ॥ आससाद हयः श्रीमान् कुरु-
राजस्य यज्ञियः । तमुन्मथ्य हयश्रेष्ठं यादवानां कुमारकाः ॥१४॥
प्रययुस्तांस्तदा राजन्नुग्रसेनो न्यवारयत् । ततः पुराद्विनिष्क्रम्य
वृष्ण्यन्धकपतिस्तदा ॥ १५ ॥ सहितो वसुदेवेन मातुलेन किरी-
टिनः । तौ समेत्य कुरुश्रेष्ठं विधिवत् प्रीतिपूर्वकम् ॥ १६ ॥ परया
भरतश्रेष्ठं पूजया समवस्थितौ । ततस्ताभ्यामनुज्ञातो ययौ येन
हयो गतः ॥ १७ ॥ ततः स पश्चिमं देशं समुद्रस्य तदा हयः ।
क्रमेण व्यचरत् स्फीतस्ततः पञ्चनदं ययौ ॥ १८ ॥ तस्मादपि स

कौरव्य गान्धारविषयं हयः । विचचार यथाकामं कौन्तेयानुगतस्तदा ॥ १९ ॥ ततो गान्धारराजेन युद्धमासीत् किरीटिनः । घोरं शकुनिपुत्रेण पूर्व्ववैरानुसारिणा ॥ २० ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि अश्वानुसारे त्र्यशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

वैशम्पायन उवाच । शकुनेस्तनयो वीरो गान्धाराणां महारथः । प्रत्युद्ययौ गुडाकेशं सैन्येन महता वृतः । हस्त्यश्वरथयुक्तेन पताकाध्वजमालिना ॥ १ ॥ अमृष्यमाणास्ते योधा नृपस्य शकुनेर्वधम् । अभ्ययुः सहिताः पार्थं प्रगृहीतशरासनाः ॥ २ ॥ स तानुवाच धर्मात्मा बीभत्सुरपराजितः । युधिष्ठिरस्य वचनं न च ते जगृहुर्हितम् ॥ ३ ॥ वार्य्यमाणापि पार्थेन सान्त्वपूर्व्वममर्षिताः । परिवार्य्य हयं जग्मुस्ततश्चुक्रोध पाण्डवः ॥ ४ ॥ ततः शिरांसि दीप्ताग्रैस्तेषां चिच्छेद पाण्डवः । क्षुरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैर्नातियत्नादिवार्जुनः ॥ ५ ॥ ते वध्यमानाः पार्थेन हयमुत्सृज्य सम्भ्रमात् । न्यवर्त्तन्त महाराज शरवर्षार्द्दिता भृशम् ॥ ६ ॥ निरुध्यमानस्तैश्चापि गान्धारैः पाण्डुनन्दनः । आदिश्यादिश्य तेजस्वी शिरांस्येषां न्यपातयत् ॥ ७ ॥ वध्यमानेषु तेष्वाजौ गान्धारेषु समन्ततः । स राजा शकुनेः पुत्रः पाण्डवं प्रत्यवारयत् ॥ ८ ॥ तं युध्यमानं राजानं क्षत्रधर्म्मे व्यवस्थितम् । पार्थोऽब्रवीन्न मे वध्या राजानो राजशासनात् ॥ ९ ॥ अलं युद्धेन ते वीर न तेऽस्त्वद्य पराजयः ॥ १० ॥ इत्युक्तस्तदनादृत्य वाक्यमज्ञानमोहितः । स शक्रसमकर्म्माणं समवाकिरदाशुगैः ॥ ११ ॥ तस्य पार्थः शिरस्त्राणमर्द्धचन्द्रेण पत्रिणा । अपाहरदमेयात्मा जयद्रथशिरो यथा ॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुर्गान्धाराः सर्व्व एव

ते। इच्छता तेन न हतो राजेत्यपि च तं विदुः ॥ १३ ॥
गान्धारराजपुत्रस्तु पलायनकृतक्षणः। ययौ तैरेव सहितस्त्रस्तैः
क्षुद्रमृगैरिव ॥ १४ ॥ तेषान्तु तरसा पार्थस्तत्रैव परिधावताम्।
प्रजहारोत्तमाङ्गानि शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १५ ॥ उच्छ्रितांस्तु
भुजान् केचित् नाबुध्यन्त शरैर्हृतान्। शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैः
पृथुभिः पार्थचोदितैः ॥ १६ ॥ सम्भ्रान्तनरनागाश्वमपतद्विद्रुतं
बलम्। हतविध्वस्तभूयिष्ठमावर्त्तत मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ नाभ्य-
दृश्यन्त वीरस्य केचिदग्रेऽग्र्यकर्म्मणः। रिपवः पात्यमाना वै ये
सहेयुर्धनञ्जयम् ॥ १८ ॥ ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिवृद्धपुरःसरा।
जननी निर्ययौ भीता पुरस्कृत्यार्घ्यमुत्तमम् ॥ १९ ॥ सा न्यवारय-
दव्यग्रं तं पुत्रं युद्धदुर्म्मदम्। प्रसादयामास च तं जिष्णुमक्लिष्ट-
कारिणम् ॥ २० ॥ तां पूजयित्वा बीभत्सुः प्रसादमकरोत् प्रभुः।
शकुनेश्चापि तनयं सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ न मे प्रियं
महाबाहो यत्ते बुद्धिरियं कृता। प्रतियोद्धुममित्रघ्न भ्रातैव त्वं
ममानघ ॥ २२ ॥ गान्धारीं मातरं स्मृत्वा धृतराष्ट्रकृतेन च।
तेन जीवसि राजंस्त्वं निहतास्त्वनुगास्तव ॥ २३ ॥ मैवं भूः
शाम्यतां वैरं मा ते भूद्बुद्धिरीदृशी। गच्छेथास्त्वं पराञ्चैत्रीमश्व-
मेधे नृपस्य नः ॥ २४ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वानुसारे
चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वानुययौ पार्थो हयं कामविहा-
रिणम्। न्यवर्त्तत ततो वाजी येन नागाह्वयं पुरम् ॥ १ ॥ तं
निवृत्तन्तु शुश्राव चारेणैव युधिष्ठिरः। श्रुत्वार्जुनं कुशलिनं स च
हृष्टमनाभवत् ॥ २ ॥ विजयस्य च तत्कर्म्म गान्धारविषये तदा।

श्रुत्वा चान्येषु देशेषु स सुप्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु द्वादशीं माघपाक्षिकीम् । इष्टं गृहीत्वा नक्षत्रं धर्म्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥ समानीय महातेजाः सर्व्वान् भ्रातृन्महीपतिः । भीमञ्च नकुलञ्चैव सहदेवञ्च कौरव ॥ ५ ॥ प्रोवाचेदं वचः काले तदा धर्म्मभृतां वरः । आमन्त्र्य वदतां श्रेष्ठो भीमं प्रहरतां वरम् ॥ ६ ॥ आयाति भीमसेनासौ सहाश्वेन तवानुजः । यथा मे पुरुषाः प्राहुर्ये धनञ्जयसारिणः ॥ ७ ॥ उपस्थितश्च कालोऽयमभितो वर्त्तते हयः । माघी च पौर्णमासीयं मासः शेषो वृकोदर ॥ ८ ॥ तत् प्रस्थाप्यन्तु विद्वांसो ब्राह्मणा वेदपारगाः । वाजिमेधार्थसिद्धार्थं देशं पश्यन्तु यज्ञियम् ॥ ९ ॥ इत्युक्तः स तु तच्चक्रे भीमो नृपतिशासनम् । हृष्टः श्रुत्वा गुडाकेशमायान्तं पुरुषर्षभम् ॥ १० ॥ ततो ययौ भीमसेनः प्राज्ञैः स्थपतिभिः सह । ब्राह्मणानग्रतः कृत्वा कुशलान् यज्ञकर्म्मणि ॥ ११ ॥ तं स शालचयं श्रीमत् संप्रतोलीसुघट्टितम् । मापयामास कौरव्यो यज्ञवाटं यथाविधि ॥ १२ ॥ प्रासादशतसम्बाधं मणिप्रवरकुट्टिमम् । कारयामास विधिवद्धेमरत्नविभूषितम् ॥ १३ ॥ स्तम्भान् कनकचित्रांश्च तोरणानि बृहन्ति च । यज्ञायतनदेशेषु दत्त्वा शुद्धञ्च काञ्चनम् ॥ १४ ॥ अन्तःपुराणां राज्ञाञ्च नानादेशसमीयुषाम् । कारयामास धर्म्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि ॥ १५ ॥ ब्राह्मणानाञ्च वेश्मानि नानादेशसमीयुषाम् । कारयामास कौन्तेयो विधिवत्तान्यनेकशः ॥ १६ ॥ तथा संप्रेषयामास दूतान् नृपतिशासनात् । भीमसेनो महाबाहो राज्ञामक्लिष्टकर्म्मणाम् ॥ १७ ॥ ते प्रियार्थं कुरुपतेराययुर्नृपसत्तमाः । रत्नान्यनेकान्यादाय स्त्रियोऽश्वानायुधानि च ॥ १८ ॥ तेषां निविशतान्तेषु शिविरेषु महात्मनाम् । नर्द्दतः सागरस्येव दिवस्पृगभवत् स्वनः ॥ १९ ॥ तेषामभ्यागतानाञ्च स राजा कुरुनन्दनः । व्यादिदेशान्नपानानि शय्याश्चाप्यतिमानुषाः

॥ २० ॥ वाहनानाञ्च विविधाः शालाः शालीक्षुगोरसैः। उपेता
भरतश्रेष्ठो व्यादिदेश स धर्मराट् ॥ २१ ॥ तथा तस्मिन्महायज्ञे
धर्मराजस्य धीमतः। समाजग्मुर्मुनिगणा बहवो ब्रह्मवादिनः
॥ २२ ॥ ये च द्विजातिप्रवरास्तत्रासन् पृथिवीपते। समाजग्मुः
सशिष्यास्तान् प्रतिजग्राह कौरवः ॥ २३ ॥ सर्वांश्चताननुययौ
यावदावसथान् प्रति। स्वयमेव महातेजा दम्भं त्यक्त्वा युधिष्ठिरः
॥ २४ ॥ ततः कृत्वा स्थपतयः शिल्पिनोऽन्ये च ये तदा। कृत्स्नं
यज्ञविधिं राजन् धर्मराजे न्यवेदयन् ॥ २५ ॥ तच्छ्रुत्वा धर्म-
राजस्तु कृतं सर्वमतन्द्रितः। हृष्टरूपोऽभवद्राजा सह भ्रातृभि-
रादृतः ॥ २६ ॥

वैशम्पायन उवाच। तस्मिन् यज्ञे प्रवृत्ते तु वाग्मिनो हेतु-
वादिनः। हेतुवादान् बहूनाहुः परस्परजिगीषवः ॥ २७ ॥
ददृशुस्तं नृपतयो यज्ञस्य विधिमुत्तमम्। देवेन्द्रस्येव विहितं
भीमसेनेन भारत ॥ २८ ॥ ददृशुस्तोरणान्यत्र शातकुम्भमयानि
ते। शय्यासनविहारांश्च सुबहून् जनसञ्चयान् ॥ २९ ॥ घटान्
पात्रीः कटाहानि कलशान् वर्द्धमानकान्। न हि किञ्चिदसौवर्ण-
मपश्यन् वसुधाधिपाः ॥ ३० ॥ यूपांश्च शास्त्रपठितान् दारवान्
हेमभूषितान्। उपक्लृप्तान् यथाकामं विधिवद्भूरिवर्चसः ॥३१॥
स्थलजा जलजा ये च पशवः केचन प्रभो। सर्वानेव समानीता-
नपश्यंस्तत्र ते नृपाः ॥ ३२ ॥ गाश्चैव महिषीश्चैव तथा वृद्ध-
स्त्रियोऽपि च। औदकानि च सत्त्वानि श्वापदानि वयांसि च
॥ ३३ ॥ जरायुजाण्डजातानि स्वेदजान्युद्भिदानि च। पर्वता-
नूपजातानि भूतानि ददृशुश्च ते ॥ ३४ ॥ एवं प्रमुदितं सर्वं पशु-
गोधनधान्यतः। यज्ञवाटं नृपा दृष्ट्वा परं विस्मयमागताः ॥ ३५ ॥
ब्राह्मणानां विशाञ्चैव बहुमृष्टान्नमृद्धिमत्। पूर्णे शतसहस्रे तु
विप्राणां तत्र भुञ्जताम् ॥ ३६ ॥ दुन्दुभिर्मेघनिर्घोषो मुहुर्मुहु-

रताडयत । वितनाश्चासकृच्चापि दिवसे दिवसे गते ॥ ३७ ॥ एवं
स ववृते यज्ञो धर्म्मराजस्य धीमतः । अन्नस्य सुबहून् राज-
न्नुत्सर्गान् पर्व्वतोपमान् । दधिकुल्याश्च ददृशुः सर्पिषश्च ह्रदान्
जनाः ॥ ३८ ॥ जम्बुद्वीपो हि सकलो नानाजनपदायुतः । राज-
न्नदृश्यतैकस्थो राज्ञस्तस्य महामखे ॥ ३९ ॥ तत्र जातीसहस्राणि
पुरुषाणां ततस्ततः । गृहीत्वा भाजनान् जग्मुर्बहूनि भरतर्षभ
॥ ४० ॥ स्रग्विणश्चापि ते सर्व्वे सुमृष्टमणिकुण्डलाः । पर्य्यवेषन्
द्विजातींस्तान् शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४१ ॥ विविधान्यन्नपानानि
पुरुषा येऽनुयायिनः । ते वै नृपोपभोज्यानि ब्राह्मणानां ददुश्च
ह ॥ ४२ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि युधिष्ठिराश्वमेधे
पञ्चाशीतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

वैशम्पायन उवाच । समागतान् वेदविदो राज्ञश्च पृथिवी-
श्वरान् । दृष्ट्वा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनमभाषत ॥ १ ॥ उपा-
याता नरव्याघ्र य एते पृथिवीश्वराः । एतेषां क्रियतां पूजा
पूजार्हा हि नराधिपाः ॥ २ ॥ इत्युक्तः स तथा चक्रे नरेन्द्रेण
यशस्विना । भीमसेनो महातेजा यमाभ्यां सह पाण्डवः ॥ ३ ॥
अथाभ्यगच्छद्गोविन्दो वृष्णिभिः सह धर्म्मजम् । बलदेवं पुरस्कृत्य
सर्व्वप्राणभृतां वरः ॥ ४ ॥ युयुधानेन सहितः प्रद्युम्नेन गदेन च ।
निशठेनाथ शाम्बेन तथैव कृतवर्म्मणा ॥ ५ ॥ तेषामपि परां
पूजां चक्रे भीमो महारथः । विविशुस्ते च वेश्मानि रत्नवन्ति
च सर्व्वशः ॥ ६ ॥ युधिष्ठिरसमीपे तु कथान्ते मधुसूदनः । अर्जुनं
कथयामास बहुसंग्रामकर्षितम् ॥ ७ ॥ स तं पप्रच्छ कौन्तेयः पुनः
पुनररिन्दमम् । धर्म्मजः शक्रजं जिष्णुं समाचष्ट जगत्पतिः ॥ ८ ॥

आगमद्दारकावासी ममाप्तः पुरुषो नृपः । योऽद्राचीत् पाण्डव-श्रेष्ठं बहुसंग्रामकर्षितम् ॥ ९ ॥ समीपे च महाबाहुमाचष्ट च मम प्रभो । कुरु कार्य्याणि कौन्तेय हयमेधार्थसिद्धये ॥ १० ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । दिष्ट्या स कुशली जिष्णुरुपायाति च माधव ॥ ११ ॥ यदिदं सन्दिदेशास्मिन् पाण्डवानां बलाग्रणीः । तदाज्ञातुमिहेच्छामि भवता यदुनन्दन ॥१२॥ इत्युक्तो धर्म्मराजेन वृष्ण्यन्धकपतिस्तदा । प्रोवाचेदं वचो वाग्मी धर्म्मात्मानं युधिष्ठिरम् ॥ १३ ॥ इदमाह महाराज पार्थवाक्यं स्मरन्नरः । वाच्यो युधिष्ठिरः कृष्ण काले वाक्यमिदं मम ॥ १४ ॥ आगमिष्यन्ति राजानः सर्व्वे वै कौरवर्षभ । प्राप्तानां महतां पूजा कार्य्या ह्येतत् क्षमं हि नः ॥ १५ ॥ इत्येतद्वचनाद्राजा विज्ञाप्यो मम मानद । यथा चात्ययिकं न स्याद्यदर्घहरणेऽभवत् ॥ १६ ॥ कर्त्तुमर्हति तद्राजा भवांश्चाप्यनुमन्यताम् । राजद्वेषान्न नश्येयु-रिमा राजन् पुनः प्रजाः ॥ १७ ॥ इदमन्यच्च कौन्तेय वचः स पुरुषोऽब्रवीत् । धनञ्जयस्य नृपते तन्मे निगदतः शृणु ॥ १८ ॥ उपयास्यति यज्ञं नो मणिपूरपतिर्नृपः । पुत्रो मम महातेजा दयितो बभ्रुवाहनः ॥ १९ ॥ तं भवान् मदपेक्षार्थं विधिवत् प्रतिपूजयेत् । स तु भक्तोऽनुरक्तश्च मम नित्यमिति प्रभो ॥ २० ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा धर्म्मराजो युधिष्ठिरः । अभिनन्द्यास्य तद्वाक्य-मिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि युधिष्ठिराश्वमेधे षडशीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिर उवाच । श्रुतं प्रियमिदं कृष्ण यत्त्वमर्हसि भाषि-तुम् । तन्मेऽमृतरसं पुण्यं मनो ह्लादयति प्रभो ॥ १ ॥ बहूनि

किल युद्धानि विजयस्य नराधिपैः । पुनरासन् हृषीकेश तत्र तत्र च मे श्रुतम् ॥ २ ॥ किं निमित्तं स नित्यं हि पार्थः सुखविवर्ज्जितः । अतीव विजयो धीमान् इति मे दूयते मनः ॥ ३ ॥ सञ्चिन्तयामि कौन्तेयं रहो जिष्णुं जनार्द्दन । अतीव दुःखभागी स सततं पाण्डुनन्दनः ॥ ४ ॥ किन्नु तस्य शरीरेऽस्ति सर्व्वलक्षणपूजिते । अनिष्टं लक्षणं कृष्ण येन दुःखान्युपाश्नुते ॥ ५ ॥ अतीवासुखभोगी स सततं कुन्तिनन्दनः । न हि पश्यामि बीभत्सोर्निन्द्यं गात्रेषु किञ्चन । श्रोतव्यञ्चेन्ममैतद्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥ इत्युक्तः स हृषीकेशो ध्यात्वा सुमहदुत्तरम् । राजानं भोजराजन्यवर्द्धनो विष्णुरब्रवीत् ॥ ७ ॥ न ह्यस्य नृपते किञ्चित् संश्लिष्टमुपलक्षये । ऋते पुरुषसिंहस्य पिण्डिकेऽस्याधिके यतः ॥ ८ ॥ स ताभ्यां पुरुषव्याघ्रो नित्यमध्वसु वर्त्तते । न चान्यदनुपश्यामि येनासौ दुःखभाजनम् ॥ ९ ॥ इत्युक्तः पुरुषश्रेष्ठस्तदा कृष्णेन धीमता । प्रोवाच वृष्णिशार्दूलमेवमेतदिति प्रभो ॥ १० ॥ कृष्णा तु द्रौपदी कृष्णं तिर्य्यक् सासूयमैक्षत । प्रतिजग्राह तस्यास्तं प्रणयञ्चापि केशिहा । सख्युः सखा हृषीकेशः साक्षादिव धनञ्जयः ॥ ११ ॥ तत्र भीमादयस्ते तु कुरवो याजकाश्च ये । रेमुः श्रुत्वा विचित्रान्तां धनञ्जयकथां शुभाम् ॥ १२ ॥ तेषां कथयतामेव पुरुषोऽर्ज्जुनसंकथाम् । उपायाद्वचनाद्दूतो विजयस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ सोऽभिगम्य कुरुश्रेष्ठं नमस्कृत्य च बुद्धिमान् । उपायातं नरव्याघ्रं फाल्गुनं प्रत्यवेदयत् ॥ १४ ॥ तत् श्रुत्वा नृपतिस्तस्य हर्षवाष्पाकुलेक्षणः । प्रियाख्याननिमित्तं वै ददौ बहुधनं तदा ॥ १५ ॥ ततो द्वितीयदिवसे महान् शब्दो व्यवर्द्धत । आगच्छति नरव्याघ्रे कौरवाणां धुरन्धरे ॥ १६ ॥ ततो रेणुः समुद्भूतो विबभौ तस्य वाजिनः । अभितो वर्त्तमानस्य यथोच्चैःश्रवसस्तथा ॥ १७ ॥ तत्र हर्षकरीर्वाचो नराणां शुश्रुवेऽर्ज्जुनः ।

दिष्ट्यासि पार्थ कुशली धन्यो राजा युधिष्ठिरः ॥ १८ ॥ कोऽन्यो हि पृथिवीं कृत्स्नां जित्वा हि युधि पार्थिवान् । चारयित्वा हयश्रेष्ठमुपागच्छेद्धतेऽर्जुनात् ॥ १९ ॥ ये व्यतीता महात्मानो राजानः सगरादयः । तेषामपीदृशं कर्म्म न कदाचन शुश्रुम ॥ २० ॥ नैतदन्ये करिष्यन्ति भविष्या वसुधाधिपाः । यत्त्वं कुरुकुलश्रेष्ठ दुष्करं कृतवानसि ॥ २१ ॥ इत्येवं वदतां तेषां पुंसां कर्णसुखा गिरः । शृण्वन् विवेश धर्मात्मा फाल्गुनो यज्ञसंस्तरम् ॥ २२ ॥ ततो राजा सहामात्यः कृष्णश्च यदुनन्दनः । धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य तं प्रत्युद्ययतुस्तदा ॥ २३ ॥ सोऽभिवाद्य पितुः पादौ धर्मराजस्य धीमतः । भीमादींश्चापि संपूज्य पर्य्यष्वजत केशवम् ॥ २४ ॥ तैः समेत्यार्च्चितस्तांश्च प्रत्यर्च्याथ यथाविधि । विशश्राम महाबाहुस्तीरं लब्ध्वेव पारगः ॥ २५ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु स राजा बभ्रुवाहनः । मातृभ्यां सहितो धीमान् कुरूनेव जगाम ह ॥ २६ ॥ तत्र वृद्धान् यथावत् स कुरूनन्यांश्च पार्थिवान् । अभिवाद्य महाबाहुस्तैश्चापि प्रतिनन्दितः । प्रविवेश पितामह्याः कुन्त्या भवनमुत्तमम् ॥ २७ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि बभ्रुवाहनागमने सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

वैशम्पायन उवाच । स प्रविश्य महाबाहुः पाण्डवानां निवेशनम् । पितामहीमभ्यवन्दत् साम्ना परमवल्गुना ॥ १ ॥ ततश्चित्राङ्गदा देवी कौरव्यस्यात्मजापि च । पृथां कृष्णाञ्च सहिते विनयेनोपजग्मतुः । सुभद्राञ्च यथान्यायं याश्चान्याः कुरुयोषितः ॥ २ ॥ ददौ कुन्ती ततस्ताभ्यां रत्नानि विविधानि च । द्रौपदी च सुभद्रा च याश्चाप्यन्या ददुः स्त्रियः ॥ ३ ॥ ऊषतुस्तत्र ते देव्यौ

महार्हशयनासने । सुपूजिते स्वयं कुन्त्या पार्थस्य हितकाम्यया ॥ ४ ॥ स च राजा महातेजाः पूजितो बभ्रुवाहनः । धृतराष्ट्रं महीपालमुपतस्थे यथाविधि ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरञ्च राजानं भीमादींश्चापि पाण्डवान् । उपगम्य महातेजा विनयेनाभ्यवादयत् ॥६॥ स तैः प्रेम्णा परिष्वक्तः पूजितश्च यथाविधि । धनञ्चास्मै ददुर्भूरि प्रीयमाणा महारथाः ॥ ७ ॥ तथैव च महीपालः कृष्णं चक्रगदाधरम् । प्रद्युम्न इव गोविन्दं विनयेनोपतस्थिवान् ॥ ८ ॥ तस्मै कृष्णो ददौ राज्ञे महार्हमतिपूजितम् । रथं हेमपरिष्कारं दिव्याश्वयुजमुत्तमम् ॥ ९ ॥ धर्म्मराजश्च भीमश्च फाल्गुनश्च यमौ तथा । पृथक् पृथक् च ते चैनं मानार्घाभ्यामयोजयन् ॥ १० ॥ ततस्तृतीयदिवसे सत्यवत्यात्मजो मुनिः । युधिष्ठिरं समभ्येत्य वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अद्यप्रभृति कौन्तेय यजस्व समयो हि ते । मुहूर्त्तो यज्ञियः प्राप्तश्चोदयन्तीह याजकाः ॥ १२ ॥ अहीनो नाम राजेन्द्र क्रतुस्तेऽयञ्च कल्पताम् । बहुलात् काञ्चनाख्यस्य ख्यातो बहुसुवर्णकः ॥ १३ ॥ एवमत्र महाराज दक्षिणां त्रिगुणां कुरु । त्रित्वं व्रजतु ते राजन् ब्राह्मणा ह्यत्र कारणम् ॥ १४ ॥ त्रीनश्वमेधानत्र त्वं सम्प्राप्य बहुदक्षिणान् । ज्ञातिवध्याकृतं पापं प्रहास्यसि नराधिप ॥ १५ ॥ पवित्रं परमञ्चैतत् पावनञ्चैतदुत्तमम् । यदश्वमेधावभृथं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ १६ ॥ इत्युक्तः स तु तेजस्वी व्यासेनामितबुद्धिना । दीक्षां विवेश धर्म्मात्मा वाजिमेधाप्तये ततः ॥ १७ ॥ ततो यज्ञं महाबाहुर्वाजिमेधं महाक्रतुम् । बह्वन्नदक्षिणं राजा सर्वकामगुणान्वितम् ॥ १८ ॥ तत्र वेदविदो राजंश्चक्रुः कर्म्माणि याजकाः । परिक्रमन्तः सर्वज्ञा विधिवत् साधु शिक्षितम् ॥ १९ ॥ न तेषां स्खलितं किञ्चिदासीच्चाप्यकृतं तथा । क्रममुक्तञ्च युक्तञ्च चक्रुस्तत्र द्विजर्षभाः ॥ २० ॥ कृत्वा प्रवर्ग्यं धर्म्माख्यं यथावत् द्विजसत्तमाः । चक्रुस्ते विधिव-

द्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजाः ॥ २१ ॥ अभिसूय ततो राजन् सोमं
सोमपसत्तमाः। सवनान्यानुपूर्व्वेण चक्रुः शास्त्रानुसारिणः ॥ २२॥
न तत्र कृपणः कश्चिन्न दरिद्रो बभूव ह। क्षुधितो दुःखितो
वापि प्राकृतो वापि मानवः ॥ २३ ॥ भोजनं भोजनार्थिभ्यो दाप-
यामास शत्रुहा। भीमसेनो महातेजाः सततं राजशासनात्
॥ २४ ॥ संस्तरे कुशलाश्चापि सर्वकार्य्याणि याजकाः। दिवसे
दिवसे चक्रुर्यथाशास्त्रानुदर्शनात् ॥ २५ ॥ नाषड़ङ्गविदत्रासीत्
सदस्यस्तस्य धीमतः। नाव्रतो नानुपाध्यायो न च वादाविच-
क्षणः ॥ २६ ॥ ततो यूपोच्छ्रये प्राप्ते षड़् वैल्वान् भरतर्षभ।
खादिरान् विल्वसमितांस्तावतः सर्ववर्णिनः ॥ २७ ॥ देवदारुमयौ
द्वौ तु यूपौ कुरुपतेर्मखे। श्लेष्मातकमयञ्चैकं याजकाः समकल्प-
यन् ॥ २८ ॥ शोभार्थं चापरान् यूपान् काञ्चनान् भरतर्षभ। स
भीमः कारयामास धर्म्मराजस्य शासनात् ॥ २९ ॥ ते व्यराजन्त
राजर्षे वासोभिरुपशोभिताः। महेन्द्रानुगता देवा यथा सप्तर्षि-
भिर्द्दिवि ॥ ३० ॥ इष्टिकाः काञ्चनीश्चात्र चयनार्थं कृताभवन्।
शुशुभे चयनं तत्र दक्षस्येव प्रजापतेः ॥ ३१ ॥ चतुश्चित्यस्य तस्या-
सीदष्टादशकरात्मकः। स रुक्मपक्षो निचितस्त्रिकोणो गरुड़ा-
कृतिः ॥ ३२ ॥ ततो नियुक्ताः पशवो यथाशास्त्रं मनीषिभिः।
तं तं देवं समुद्दिश्य पक्षिणश्च यथाविधि ॥ ३३ ॥ ऋषभाः
शास्त्रपठितास्तथा जलचराश्च ये। सर्वांस्तानभ्ययुञ्जंस्ते तत्राग्नि-
चयकर्म्मणि ॥ ३४ ॥ यूपेषु नियता चासीत् पशूनां त्रिशती तथा।
अश्वरत्नोत्तरा यज्ञे कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ ३५ ॥ स यज्ञः शुशुभे
तस्य साक्षाद्देवर्षिसंकुलः। गन्धर्वगणसंगीतः प्रनृत्योऽप्सरसांगणैः
॥ ३६ ॥ स किं पुरुषसंकीर्णः किन्नरैश्चोपशोभितः। सिद्धविप्र-
निवासैश्च समन्तादभिसंवृतः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् सदसि नित्यास्तु
व्यासशिष्या द्विजर्षभाः। सर्वशास्त्रप्रणेतारः कुशला यज्ञसंस्तरे॥३८॥

नारदश्च बभूवात्र तुम्बुरुश्च महाद्युतिः । विश्वावसुश्चित्रसेन-
स्तथान्ये गीतकोविदाः ॥ ३९ ॥ रमयन्ति स्म तान् विप्रान् यज्ञ-
कर्म्मान्तरेषु वै । गन्धर्व्वा गीतकुशला नृत्येषु च विशारदाः ॥ ४० ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि अश्वमेधे
अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

वैशम्पायन उवाच । श्रपयित्वा पशून् रन्यान् विधिवद्द्विज-
सत्तमाः । तन्तुरङ्गं यथाशास्त्रमालभन्त द्विजातयः ॥ १ ॥ ततः
संज्ञाप्य तुरगं विधिवद्याजकास्तदा । उपसंवेशयन्राजंस्ततस्तां
द्रुपदात्मजाम् । कलाभिस्तिसृभीराजन् यथाविधि मनस्विनीम्
॥ २ ॥ उद्धृत्य तु वपान्तस्य यथाशास्त्रं द्विजातयः । श्रपया-
मासुरव्यग्रा विधिवद्भरतर्षभ ॥ ३ ॥ तं वपाधूमगन्धन्तु धर्म्मराजः
सहानुजैः । उपाजिघ्रद्यथाशास्त्रं सर्व्वपापापहन्तदा ॥ ४ ॥ शिष्टा-
न्यङ्गानि यान्यासंस्तस्याश्वस्य नराधिप । तान्यग्नौ जुहुवुर्धीराः
समस्ताः षोड़शर्त्त्विजः ॥ ५ ॥ संस्थाप्यैवं तस्य राज्ञस्तं यज्ञं
शक्रतेजसः । व्यासः सशिष्यो भगवान् वर्द्धयामास तं नृपम् ॥ ६ ॥
ततो युधिष्ठिरः प्रादाद्ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि । कोटीः सहस्रं
निष्काणां व्यासाय तु वसुन्धराम् ॥ ७ ॥ प्रतिगृह्य धरां राजन्
व्यासः सत्यवतीसुतः । अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं धर्म्मराजं युधिष्ठिरम्
॥ ८ ॥ वसुधा भवतस्त्वेषा संन्यस्ता राजसत्तम । निष्क्रयो
दीयतां मह्यं ब्राह्मणा हि धनार्थिनः ॥ ९ ॥ युधिष्ठिरस्तु तान्
विप्रान् प्रत्युवाच महामनाः । भ्रातृभिः सहितो धीमान्मध्ये राज्ञां
महात्मनाम् ॥ १० ॥ अश्वमेधे महायज्ञे पृथिवी दक्षिणा स्मृता ।
अर्ज्जुनेन जिता चेयं ऋत्विग्भ्यः प्रापिता मया ॥ ११ ॥ वनं
प्रवेक्ष्ये विप्राग्र्या विभजध्वं महीमिमाम् । चतुर्धा पृथिवीं कृत्वा

चातुर्होत्रप्रमाणतः ॥ १२ ॥ नाहमादातुमिच्छामि ब्रह्मस्वं द्विज-सत्तमाः । इदं नित्यं मनो विप्रा भातॄणाञ्चैव मे सदा ॥ १३ ॥ इत्युक्तवति तस्मिंस्तु भ्रातरो द्रौपदी च सा । एवमेतदिति प्राहु-स्तदभूल्लोमहर्षणम् ॥ १४ ॥ ततोऽन्तरीक्षे वागासीत् साधु साध्विति भारत । तथैवं द्विजसङ्घानां शंसतां विबभौ स्वनः ॥१५॥ द्वैपायनस्तथा कृष्णः पुनरेव युधिष्ठिरम् । प्रोवाच मध्ये विप्राणा-मिदं संपूजयन् मुनिः ॥ १६ ॥ दत्तैषा भवता मह्यं तान्ते प्रति-ददाम्यहम् । हिरण्यं दीयतामेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो धरास्तु ते ॥ १७ ॥ ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धर्मराजं युधिष्ठिरम् । यथाह भगवान् व्यासस्तथा त्वं कर्त्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ इत्युक्तः स कुरुश्रेष्ठः प्रीतात्मा भ्रातृभिः सह । कोटिकोटीकृतां प्रादात् दक्षिणां त्रिगुणां क्रतोः ॥ १९ ॥ न करिष्यति तल्लोके कश्चिदन्यो नरा-धिपः । यत् कृतं कुरुराजेन मरुत्तस्यानुकुर्वता ॥ २० ॥ प्रति-गृह्य तु तद्रत्नं कृष्णद्वैपायनो मुनिः । ऋत्विग्भ्यः प्रददौ विद्वां-श्चतुर्धा व्यभजंश्च ते ॥ २१ ॥ धरण्या निष्क्रियं दत्त्वा तद्धिरण्यं युधिष्ठिरः । धूतपापो जितस्वर्गो मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ २२ ॥ ऋत्विजस्तमपर्यन्तं सुवर्णनिचयन्तदा । व्यभजन्त द्विजातिभ्यो यथोत्साहं यथासुखम् ॥ २३ ॥ यज्ञवाटे च यत्किञ्चित् हिरण्यं सविभूषणम् । तोरणानि च यूपांश्च घटान् पात्रीस्तथेष्टकाः । युधिष्ठिराभ्यनुज्ञाताः सर्वं तद्व्यभजन् द्विजाः ॥ २४ ॥ अनन्तरं द्विजातिभ्यः क्षत्रिया जह्रिरे वसु । तथा विट्शूद्रसङ्घाश्च तथान्ये म्लेच्छजातयः ॥ २५ ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे मुदिता जग्मुराल-यान् । तर्पिता वसुना तेन धर्मराजेन धीमता ॥ २६ ॥ स्वमंशं भगवान् व्यासः कुन्त्यै प्रादाद्धि मानतः । प्रददौ तस्य महतो हिरण्यस्य महाद्युतिः ॥ २७ ॥ श्वशुरात् प्रीतिदायन्तं प्राप्य सा प्रीतमानसा । चकार पुण्यकन्तेन सुमहत् सङ्घशः पृथा ॥ २८ ॥

गत्वा त्ववभृते राजा विपाप्मा भ्रातृभिः सह । संभाव्यमानः
शुशुभे महेन्द्रस्त्रिदशैरिव ॥ २९ ॥ पाण्डवाश्च महीपालैः समेतै-
रभिसंवृताः । अशोभन्त महाराज ग्रहास्तारागणैरिव ॥ ३० ॥
राजभ्योऽपि ततः प्रादाद्रत्नानि विविधानि च । गजानश्वानल-
ङ्कारान् स्त्रियो वासांसि काञ्चनम् ॥ ३१ ॥ तद्धनौघमपर्यन्तं पार्थः
पार्थिवमण्डले । विसृजन् शुशुभे राजन् यथा वैश्रवणस्तथा
॥ ३२ ॥ आनीय च तथा वीरं राजानं बभ्रुवाहनम् । प्रदाय
विपुलं वित्तं गृहान् प्रास्थापयत्तदा ॥ ३३ ॥ दुःशलायाश्च तं
पौत्रं बालकं भरतर्षभ । स्वराज्येऽथ पितुर्धीमान् स्वसुः प्रीत्या
न्यवेशयत् ॥ ३४ ॥ नृपतींश्चैव तान् सर्वान् सुविभक्तान् सुपूजि-
तान् । प्रस्थापयामास वशी कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ ३५ ॥
गोविन्दञ्च महात्मानं बलदेवं महाबलम् । तथान्यान् वृष्णि-
वीरांश्च प्रद्युम्नादीन् सहस्रशः ॥ ३६ ॥ पूजयित्वा महाराज
यथाविधि महाद्युतिः । भ्रातृभिः सहितो राजा प्रास्थापयदरि-
न्दमः ॥ ३७ ॥ एवं बभूव यज्ञः स धर्मराजस्य धीमतः । बह्वन्न-
धनरत्नौघः सुरामैरेयसागरः ॥ ३८ ॥ सर्पिःपङ्का ह्रदा यत्र बभूवु-
श्चान्नपर्वताः । रसालाः कर्दमा नद्यो बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ३९ ॥
भक्ष्यं खाण्डवरागाणां क्रियतां भुज्यतां तथा । पशूनां वध्यता-
श्चैव नान्तं ददृशिरे जनाः ॥ ४० ॥ मत्तं प्रमत्तमुदितं सुप्रीत-
युवतीजनम् । मृदङ्गशङ्खनादैश्च मनोरममभूत्तदा ॥ ४१ ॥ दीयतां
भुज्यतां चेष्टं दिवारात्रमवारितम् । तं महोत्सवसङ्काशं हृष्ट-
पुष्टजनाकुलम् । कथयन्ति स्म पुरुषा नानादेशनिवासिनः ॥४२॥
वर्षित्वा धनधाराभिः कामै रत्नै रसैस्तथा । विपाप्मा भरतश्रेष्ठः
कृतार्थः प्राविशत् पुरम् ॥ ४३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि अश्वमेधसमाप्तौ
एकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

जनमेजय उवाच। पितामहस्य मे यज्ञे धर्म्मराजस्य
धीमतः। यदाश्चर्य्यमभूत् किञ्चित्तद्भवान् वक्तुमर्हति॥ १॥
वैशम्पायन उवाच। श्रूयतां राजशार्दूल महदाश्चर्य्यमुत्त-
मम्। अश्वमेधे महायज्ञे निवृत्ते यदभूत् प्रभो॥ २॥ तर्पितेषु
द्विजाग्र्येषु ज्ञातिसम्बन्धिबन्धुषु। दीनान्धकृपणे वापि तदा भरत-
सत्तम॥ ३॥ घुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत। पतत्सु
पुष्पवर्षेषु धर्म्मराजस्य मूर्द्धनि॥ ४॥ नीलाक्षस्तत्र नकुलो रुक्म-
पार्श्वस्तदानघ। वज्राशनिसमं नादममुञ्चद्वसुधाधिप॥ ५॥ सकृ-
दुत्सृज्य तं नादं त्रासयानो मृगद्विजान्। मानुषं वचनं प्राह
धृष्टो बिलशयो महान्॥ ६॥ सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो
नराधिपाः। उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः॥ ७॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नकुलस्य विशाम्पते। विस्मयं परमं जग्मुः
सर्वे ते ब्राह्मणर्षभाः॥ ८॥ ततः समेत्य नकुलं पर्य्यपृच्छन्त ते
द्विजाः। कुतस्त्वं समनुप्राप्तो यज्ञं साधुसमागमम्॥ ९॥ किं
बलं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणम्। कथं भवन्तं विद्याम
यो नो यज्ञं विगर्हसे॥ १०॥ अविलुप्यागमं कृत्स्नं विविधै-
र्यज्ञियैः कृतम्। यथागमं यथान्यायं कर्त्तव्यञ्च तथा कृतम्॥ ११॥
पूजार्हाः पूजिताश्चात्र विधिवत् शास्त्रदर्शनात्। मन्त्राहुतिहुत-
श्चाग्निर्दत्तं देयममत्सरम्॥ १२॥ तुष्टा द्विजातयश्चात्र दानै-
र्बहुविधैरपि। क्षत्रियाश्च सुयुद्धेन श्राद्धैश्चापि पितामहाः॥ १३॥
पालनेन विशस्तुष्टाः कामैस्तुष्टा वरस्त्रियः। अनुक्रोशैस्तथा शूद्रा
दानशेषैः पृथग्जनाः॥ १४॥ ज्ञातिसम्बन्धिनस्तुष्टाः शौचेन च
नृपस्य नः। देवा हविर्भिः पुण्यैश्च रक्षणैः शरणागताः॥ १५॥
यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि सत्यं सत्यं द्विजातिषु। यथाश्रुतं यथादृष्टं
पृष्टो ब्राह्मणकाम्यया॥ १६॥ श्रद्धेयवाक्यः प्राज्ञस्त्वं दिव्यरूपं
बिभर्षि च। समागतश्च विप्रैस्त्वं तद्भवान् वक्तुमर्हति॥ १७॥

इति पृष्टो द्विजैस्तैः स प्रहसन्नकुलोऽब्रवीत् । नैषा मृषा मया
वाणी प्रोक्ता दर्पेण वा द्विजाः ॥ १८ ॥ यन्मयोक्तमिदं वाक्यं
युष्माभिश्चाप्युपश्रुतम् । सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो द्विज-
र्षभाः ॥ १९ ॥ इत्यवश्यं मयैतद्वो वक्तव्यं द्विजसत्तमाः । शृणुता-
व्यग्रमनसः शंसतो मे यथातथम् ॥ २० ॥ अनुभूतञ्च दृष्टञ्च
यन्मयाद्भुतमुत्तमम् । उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः
॥ २१ ॥ स्वर्गं येन द्विजाः प्राप्तः सभार्य्यः ससुतस्नुषः । यथा
चार्द्धं शरीरस्य ममेदं काञ्चनीकृतम् ॥ २२ ॥

नकुल उवाच । हन्त वो वर्त्तयिष्यामि दानस्य फलमुत्तमम् ।
न्यायलब्धस्य सूक्ष्मस्य विप्रदत्तस्य तद्द्विजाः ॥ २३ ॥ धर्म्मक्षेत्रे
कुरुक्षेत्रे धर्म्मज्ञैर्बहुभिर्वृते । उञ्छवृत्तिर्द्विजः कश्चित् कापोति-
रभवत्तदा ॥ २४ ॥ सभार्य्यः सह पुत्रेण सस्नुषस्तपसि स्थितः ।
बभूव शुक्लवृत्तः स धर्म्मात्मा नियतेन्द्रियः ॥ २५ ॥ षष्ठे काले
सदा विप्रो भुङ्क्ते तैः सह सुव्रतः । षष्ठे काले कदाचित्तु तस्या-
हारो न विद्यते ॥ २६ ॥ भुङ्क्तेऽन्यस्मिन् कदाचित् स षष्ठे
काले द्विजोत्तमः । कदाचिद्धर्म्मिणस्तस्य दुर्भिक्षे सति दारुणे ॥२७॥
नाविद्यत तदा विप्राः सञ्चयस्तन्निबोधत । क्षीणौषधिसमावेशे
द्रव्यहीनोऽभवत्तदा ॥ २८ ॥ काले कालेऽस्य संप्राप्ते नैव विद्येत
भोजनम् । क्षुधापरिगताः सर्व्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ॥ २९ ॥
उञ्छंस्तदा शुक्लपक्षे मध्यं तपति भास्करे । उष्णार्त्तश्च क्षुधार्त्तश्च
स विप्रस्तपसि स्थितः ॥३०॥ उञ्छमप्राप्तवानेव ब्राह्मणः क्षुच्छ्रमा-
न्वितः । स तथैव क्षुधाविष्टः सार्द्धं परिजनेन ह ॥ ३१ ॥ क्षप-
यामास तं कालं कृच्छ्रप्राणो द्विजोत्तमः । अथ षष्ठे गते काले
यवप्रस्थमुपार्ज्जयत् ॥ ३२ ॥ यवप्रस्थन्तु तं सक्तूनकुर्व्वन्त तपस्विनः ।
कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा चाग्निं यथाविधि ॥ ३३ ॥ कुड़वं
कुड़वं सर्व्वे व्यभजन्त तपस्विनः । अथागच्छत् द्विजः कश्चिदतिथि-

भुंजतां तदा ॥ ३४ ॥ ते तं दृष्ट्वातिथिं प्राप्तं प्रहृष्टमनसोऽभवन् ।
तेऽभिवाद्य सुखप्रश्नं पृष्ट्वा तमतिथिं तदा ॥ ३५ ॥ विशुद्धमनसो
दान्ताः श्रद्धादमसमन्विताः । अनसूया जितक्रोधाः साधवो
वीतमत्सराः ॥ ३६ ॥ त्यक्तमानमदक्रोधा धर्म्मज्ञा द्विजसत्तमाः ।
सब्रह्मचर्य्यं गोवन्ते तस्याश्चाद्धा परस्परम् ॥ ३७ ॥ कुटीं प्रवे-
शयामासुः क्षुधार्त्तमतिथिं तदा । इदमर्घ्यञ्च पाद्यञ्च वृषी चेयं
तवानघ ॥ ३८ ॥ शुचयः सक्तवश्चेमे नियमोपार्ज्जिताः प्रभो ।
प्रतिगृह्णीष्व भद्रन्ते मया दत्ता द्विजर्षभ ॥ ३९ ॥ इत्युक्तः प्रति-
गृह्याथ सक्तूनां कुडवं द्विजः । भक्षयामास राजेन्द्र न च तुष्टिं
जगाम सः ॥ ४० ॥ स उञ्छवृत्तिस्तं प्रेक्ष्य क्षुधापरिगतं द्विजः ।
आहारं चिन्तयामास कथं तुष्टो भवेदिति ॥ ४१ ॥ तस्य भार्य्या-
ब्रवीद्वाक्यं मद्भागो दीयतामिति । गच्छत्वेष यथाकामं परितुष्टो
द्विजोत्तमः ॥ ४२ ॥ इति ब्रुवन्तीं तां साध्वीं भार्य्यां स द्विज-
सत्तमः । क्षुधापरिगतां ज्ञात्वा तान् सक्तून्नाभ्यनन्दत ॥ ४३ ॥
आत्मानुमानतो विद्वान् स तु विप्रर्षभस्तदा । जानन् वृद्धां क्षुधा-
र्त्ताञ्च श्रान्तां ग्लानां तपस्विनीम् ॥ ४४ ॥ त्वगस्थिभूतां वेपन्तीं
ततो भार्य्यामुवाच ह । अपि कीटपतङ्गानां मृगाणाञ्चैव शोभने
॥ ४५ ॥ स्त्रियो रक्ष्याश्च पोष्याश्च न त्वेवं वक्तुमर्हसि । अनुकम्प्यो
नरः पत्न्या पुष्टो रक्षित एव सः ॥ ४६ ॥ धर्म्मकामार्थकार्य्याणि
शुश्रूषा कुलसन्ततिः । दारेष्वधीनो धर्म्मश्च पितॄणामात्मनस्तथा
॥ ४७ ॥ न वेत्ति कर्म्मतो भार्य्यारक्षणे योऽक्षमः पुमान् । अयशो
महदाप्नोति नरकांश्चैव गच्छति । प्रपतेद्यशसो दीप्तात् स च
लोकान्न चाप्नुयात् ॥ ४८ ॥ इत्युक्ता सा ततः प्राह धर्मार्थौ नौ
समौ द्विज । सक्तुप्रस्थचतुर्भागं गृहाणेमं प्रसीद मे ॥ ४९ ॥
सत्यं रतिश्च धर्म्मश्च स्वर्गश्च गुणनिर्ज्जितः । स्त्रीणां पतिसमाधानं
काङ्क्षितञ्च द्विजर्षभ ॥ ५० ॥ ऋतुर्मातुः पितुर्बीजं दैवतं परमं

पतिः । भर्त्तुः प्रसादान्नारीणां रतिपुत्रफलं तथा ॥ ५१ ॥ पालनाद्धि पतिस्त्वं मे भर्त्तासि भरणाच्च मे । पुत्रप्रदानाद्वरदस्तस्मात् सक्तून् प्रयच्छ मे ॥ ५२ ॥ जरापरिगतो वृद्धः क्षुधार्त्तो दुर्बलो भृशम् । उपवासपरिश्रान्तो यदा त्वमपि कर्षितः ॥ ५३ ॥ इत्युक्तः स तया सक्तून् प्रगृह्येनं वचोऽब्रवीत् । द्विज सक्तूनिमान् भूयः प्रतिगृह्णीष्व सत्तम ॥ ५४ ॥ स तान् प्रगृह्य भुक्त्वा च न तुष्टिमगमत् द्विजः । तमुञ्छवृत्तिरालक्ष्य ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ५५ ॥

पुत्र उवाच । सक्तूनिमान् प्रगृह्य त्वं देहि विप्राय सत्तम । इत्येव सुकृतं मन्ये तस्मादेतत् करोम्यहम् ॥ ५६ ॥ भवान् हि परिपाल्यो मे सर्व्वदैव प्रयत्नतः । साधूनां काङ्क्षितं यस्मात् पितुर्वृद्धस्य पालनम् ॥ ५७ ॥ पुत्रार्थो विहितो ह्येष वार्द्धके परिपालनम् । श्रुतिरेषा हि विप्रर्षे त्रिषु लोकेषु शाश्वती ॥ ५८ ॥ प्राणधारणमात्रेण शक्यं कर्त्तुं तपस्त्वया । प्राणो हि परमो धर्म्मः स्थितो देहेषु देहिनाम् ॥ ५९ ॥

पितोवाच । अपि वर्षसहस्री त्वं बाल एव मतो मम । उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवेत् सुतात् ॥ ६० ॥ बालानां क्षुद्बलवती जानाम्येतदहं प्रभो । वृद्धोऽहं धारयिष्यामि त्वं बली भव पुत्रक ॥ ६१ ॥ जीर्णेन वयसा पुत्र न मां क्षुद्बाधतेऽपि च । दीर्घकालं तपस्तप्तं न मे मरणतो भयम् ॥ ६२ ॥

पुत्र उवाच । अपत्यमस्मि ते पुत्रस्त्राणात् पुत्र इति श्रुतिः । आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्मात्त्राह्यात्मानमिहात्मना ॥ ६३ ॥

पितोवाच । रूपेण सदृशस्त्वं मे शीलेन च दमेन च । परीक्षितश्च बहुधा सक्तूनादद्मि ते सुत ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वादाय तान् सक्तून् प्रीतात्मा द्विजसत्तमः । प्रहसन्निव विप्राय स तस्मै प्रददौ तदा ॥ ६५ ॥ भुक्त्वा तानपि सक्तून् स नैव तुष्टो बभूव ह । उञ्छवृत्तिस्तु धर्म्मात्मा व्रीडामनुजगाम ह ॥ ६६ ॥ तं वै वधूः

स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया । सक्तूनादाय संहृष्टा श्वशुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ६७ ॥ सन्तानात्तव सन्तानं मम विप्र भविष्यति । सक्तूनिमानतिथये गृहीत्वा संप्रयच्छ मे ॥ ६८ ॥ तव प्रसादान्निर्वृत्ता मम लोकाः किलाक्षयाः । पौत्रेण तानवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ६९ ॥ धर्माद्यो हि यथा त्रेता वह्निस्त्रेता तथैव च । तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्रेता किलाक्षयः ॥ ७० ॥ पितॄन् ऋणात्तारयति पुत्र इत्यनुशुश्रुम । पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधुलोकानुपाश्नुते ॥ ७१ ॥

श्वशुर उवाच । वातातपविशीर्णाङ्गीं त्वां विवर्णां निरीक्ष्य वै । कर्षितां सुव्रताचारे क्षुधाविह्वलचेतसाम् ॥ ७२ ॥ कथं सक्तून् ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः । कल्याणवृत्ते कल्याणि नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ७३ ॥ षष्ठे काले व्रतवतीं शौचशीलतपोऽन्विताम् । कृच्छ्रवृत्तिं निराहारां द्रक्ष्यामि त्वां कथं शुभे ॥ ७४ ॥ बाला क्षुधार्त्ता नारी च रक्ष्या त्वं सततं मया । उपवासपरिश्रान्ता त्वं हि बान्धवनन्दिनी ॥ ७५ ॥

स्नुषोवाच । गुरोर्मम गुरुस्त्वं वै यतो दैवतदैवतम् । देवातिदेवस्तस्मात्त्वं सक्तूनादत्स्व मे प्रभो ॥ ७६ ॥ देहः प्राणाश्च धर्मश्च शुश्रूषार्थमिदं गुरोः । तव विप्र प्रसादेन लोकान् प्राप्स्यामहे शुभान् ॥ ७७ ॥ अवेक्ष्या इति कृत्वाहं दृढभक्तेति वा द्विज । चिन्त्या ममेयमिति वा सक्तूनादातुमर्हसि ॥ ७८ ॥

श्वशुर उवाच । अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभसे । या त्वं धर्मव्रतोपेता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ७९ ॥ तस्मात् सक्तून् ग्रहीष्यामि वधु नार्हसि वञ्चनाम् । गणयित्वा महाभागे त्वं हि धर्मभृतां वरे ॥ ८० ॥ इत्युक्त्वा तानुपादाय सक्तून् प्रादात् द्विजातये । ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ॥ ८१ ॥ प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम् । वाग्मी तदा द्विजश्रेष्ठो

धर्मः पुरुषविग्रहः ॥ ८२ ॥ शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन धर्मतः । यथाशक्ति विसृष्टेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ॥ ८३ ॥ पश्यो दानं घुष्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवासिभिः । गगनात् पुष्पवर्षञ्च पश्येदं पतितं भुवि ॥ ८४ ॥ सुरर्षिदेवगन्धर्वा ये च देवपुरःसराः । स्तुवन्तो देवदूताश्च स्थिता दानेन विस्मिताः ॥ ८५ ॥ ब्रह्मर्षयो विमानस्था ब्रह्मलोकचराश्च ये । काङ्क्षन्तो दर्शनं तुभ्यं दिवं व्रज द्विजर्षभ ॥ ८६ ॥ पितृलोकगताः सर्वे तारिताः पितरस्त्वया । अनागताश्च बहवः सुबहूनि युगान्युत ॥ ८७ ॥ ब्रह्मचर्य्येण दानेन यज्ञेन तपसा तथा । असङ्करेण धर्मेण तस्माद्गच्छ दिवं द्विज ॥ ८८ ॥ श्रद्धया परया यस्त्वं तपश्चरसि सुव्रत । तस्माद्देवाश्च दानेन प्रीता ब्राह्मणसत्तम ॥ ८९ ॥ सर्वमेतद्धि यस्मात्ते दत्तं शुद्धेन चेतसा । कृच्छ्रकाले ततः स्वर्गो विजितः कर्मणा त्वया ॥ ९० ॥ क्षुधा निर्णुदति प्रज्ञां धर्मबुद्धिं व्यपोहति । क्षुधापरिगतज्ञानो धृतिं त्यजति चैव ह ॥ ९१ ॥ बुभुक्षां जयते यस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवम् । यदा दानरुचिः स्याद्वै तदा धर्मो न सीदति ॥ ९२ ॥ अनवेक्ष्य सुतस्नेहं कलत्रस्नेहमेव च । धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा तृष्णा न गणिता त्वया ॥ ९३ ॥ द्रव्यागमो नृणां सूक्ष्मः पात्रे दानं ततः परम् । कालः परतरो दानात् श्रद्धा चैव ततः परा ॥ ९४ ॥ स्वर्गद्वारं सुसूक्ष्मं हि नरैर्मोहान्न दृश्यते । स्वर्गार्गलं लोभबीजं रागगुप्तं दुरासदम् ॥ ९५ ॥ तत्तु पश्यन्ति पुरुषा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः । ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाशक्तिप्रदायिनः ॥ ९६ ॥ सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च । दद्यादपश्च यः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः ॥ ९७ ॥ रन्तिदेवो हि नृपतिरपः प्रादादकिञ्चनः । शुद्धेन मनसा विप्र नाकपृष्ठं ततो गतः ॥ ९८ ॥ न धर्म्मः प्रीयते तात दानैर्दत्तैर्महाफलैः । न्यायलब्धैर्यथा सूक्ष्मैः श्रद्धापूतैः स तुष्यति ॥ ९९ ॥

गोप्रदानसहस्राणि द्विजेभ्योऽदान्नृगो नृपः । एकां दत्त्वा स पारक्यां नरकं समपद्यत ॥ १०० ॥ आत्ममांसप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृपः । प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकान् मोदते दिवि सुव्रतः ॥ १०१ ॥ विभवो न नृणां पुण्यं स्वशक्त्या स्वर्जितं सताम् । न यज्ञैर्विविधैर्विप्र यथान्यायेन सञ्चितैः ॥ १०२ ॥ क्रोधाद्दानफलं हन्ति लोभात् स्वर्गं न गच्छति । न्यायवृत्तिर्हि तपसा दानवित् स्वर्गमश्नुते ॥ १०३ ॥ न राजसूयैर्बहुभिरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः । न चाश्वमेधैर्बहुभिः फलं सममिदं तव ॥ १०४ ॥ सक्तुप्रस्थेन विजितो ब्रह्मलोकस्त्वयानघः । विरजो ब्रह्मसदनं गच्छ विप्र यथासुखम् ॥ १०५ ॥ सर्वेषां वै द्विजश्रेष्ठ दिव्यं यानमुपस्थितम् । आरोहत यथाकामं धर्मोऽस्मि द्विज पश्य माम् ॥ १०६ ॥ तारितो हि त्वया देहो लोके कीर्त्तिः स्थिरा च ते । सभार्य्यः सहपुत्रश्च सस्नुषश्च दिवं व्रज ॥ १०७ ॥ इत्युक्तवाक्ये धर्मे तु यानमारुह्य स द्विजः । सदारः ससुतश्चैव सस्नुषश्च दिवं गतः ॥ १०८ ॥ तस्मिन् विप्रे गते स्वर्गं ससुते सस्नुषे तदा । भार्य्याचतुर्थे धर्मज्ञे ततोऽहं निःसृतो बिलात् ॥ १०९ ॥ ततस्तु सक्तुगन्धेन क्लेदेन सलिलस्य च । दिव्यपुष्पविमर्द्दाच्च साधोर्दानलवैश्च तैः ॥ ११० ॥ विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीकृतम् । तस्य सत्याभिसन्धस्य सक्तुदानेन चैव ह ॥ १११ ॥ शरीरार्द्धञ्च मे विप्राः शातकुम्भमयं कृतम् । पश्यतेमं सुविपुलं तपसा तस्य धीमतः ॥ ११२ ॥ कथमेवं विधं स्याद्वै पार्श्वमन्यदिति द्विजाः । तपोवनानि यज्ञांश्च हृष्टोऽभ्येमि पुनः पुनः ॥ ११३ ॥ यज्ञं त्वहमिमं श्रुत्वा कुरुराजस्य धीमतः । आशया परया प्राप्तो न चाहं काञ्चनीकृतः ॥ ११४ ॥ ततो मयोक्तं तद्वाक्यं प्रहस्य ब्राह्मणर्षभाः । सक्तुप्रस्थेन यज्ञोऽयं सम्मितो नेति सर्वथा ॥ ११५ ॥ सक्तुप्रस्थलवैस्तैर्हि तदाहं काञ्चनीकृतः । न हि यज्ञो महानेष सदृशस्तैर्मतो मम ॥ ११६ ॥ इत्युक्त्वा नकुलः

…वान् यज्ञे द्विजवरांस्तदा । जगामादर्शनं तेषां विप्रास्ते च गुर्गृहान् ॥ ११७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतत्ते सर्वमाख्यातं मया परपुरञ्जय । यदाश्चर्य्यमभूत्तत्र वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ ११८ ॥ न विस्मयस्ते नृपते यज्ञे कार्य्यः कथञ्चन । ऋषिकोटिसहस्राणि तपोभिर्ये दिवं गताः ॥ ११९ ॥ अद्रोहः सर्वभूतेषु सन्तोषः शीलमार्जवम् । तपो दमश्च सत्यञ्च प्रदानञ्चेति सम्मितम् ॥ १२० ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि नकुलाख्याने नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

जनमेजय उवाच । यज्ञे सक्ता नृपतयस्तपःसक्ता महर्षयः । शान्तिं व्यवस्थिता विप्राः शमो दम इति प्रभो ॥ १ ॥ तस्माद्यज्ञफलैस्तुल्यं न किञ्चिदिह दृश्यते । इति मे वर्त्तते बुद्धिस्तथा चैतदसंशयम् ॥ २ ॥ यज्ञैरिष्ट्वा तु बहवो राजानो द्विजसत्तम । इह कीर्त्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयुः ॥ ३ ॥ देवराजः सहस्राक्षः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । देवराज्यं महातेजाः प्राप्तवानखिलं विभुः ॥ ४ ॥ यदा युधिष्ठिरो राजा भीमार्जुनपुरःसरः । सदृशो देवराजेन समृद्ध्या विक्रमेण च ॥ ५ ॥ अथ कस्मात् स नकुलो गर्हयामास तं क्रतुम् । अश्वमेधं महायज्ञं राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ६ ॥

वैशम्पायन उवाच । यज्ञस्य विधिमग्र्यं वै फलञ्चापि नराधिप । गदतः शृणु मे राजन् यथावदिह भारत ॥ ७ ॥ पुरा शक्रस्य यजतः सर्व ऊचुर्महर्षयः । ऋत्विक्षु कर्म्मव्यग्रेषु वितते यज्ञकर्म्मणि ॥ ८ ॥ हूयमाने तथा वह्नौ होत्रे गुणसमन्विते । देवेष्वाहूयमानेषु स्थितेषु परमर्षिषु ॥ ९ ॥ सुप्रतीतैस्तथा विप्रैः स्वागमैः सुस्वरैर्नृप । अश्रान्तैश्चापि लघुभिरध्वर्य्युवृषभैस्तथा ॥१०॥

आलम्भसमये तस्मिन् गृहीतेषु पशुष्वथ। महर्षयो महाराज बभूवुः कृपयान्विताः ॥ ११ ॥ ततो दीनान् पशून् दृष्ट्वा ऋषयस्ते तपोधनाः। ऊचुः शक्रं समागम्य नायं यज्ञविधिः शुभः ॥ १२ ॥ अपरिज्ञानमेतत्ते महान्तं धर्ममिच्छतः। न हि यज्ञे पशुगणा विधिदृष्टाः पुरन्दर ॥ १३ ॥ धर्मोपघातकस्त्वेष समारम्भस्तव प्रभो। नायं धर्मकृतो यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते ॥ १४ ॥ आगमेनैव ते यज्ञं कुर्वन्तु यदि चेच्छसि। विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्तेषु महान् भवेत् ॥ १५ ॥ यज बीजैः सहस्राक्ष त्रिवर्षपरमोषितैः। एष धर्मो महान् शक्र महागुणफलोदयः ॥ १६ ॥ शतक्रतुस्तु तद्वाक्यमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। उक्तं न प्रतिजग्राह मानमोहवशंगतः ॥ १७ ॥ तेषां विवादः सुमहान् शक्रयज्ञे तपस्विनाम्। जङ्गमैः स्थावरैर्वापि यष्टव्यमिति भारत ॥ १८ ॥ ते तु खिन्ना विवादेन ऋषयस्तत्त्वदर्शिनः। ततः सन्धाय शक्रेण पप्रच्छुर्नृपतिं वसुम् ॥ १९ ॥ महाभाग कथं यज्ञे ष्वागमो नृपसत्तम। यष्टव्यं पशुभिर्मुख्यैरथो बीजै रसैरिति ॥ २० ॥ तत् श्रुत्वा तु वसुस्तेषामविचार्य बलाबलम्। यथोपनीतैर्यष्टव्यमिति प्रोवाच पार्थिवः ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा स नृपतिः प्रविवेश रसातलम्। उक्त्वाथ वितथं प्रश्नं चेदीनामीश्वरः प्रभुः ॥ २२ ॥ तस्मान्न वाच्यं ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशये। प्रजापतिमपाहाय स्वयम्भुवमृते प्रभुम् ॥ २३ ॥ तेन दत्तानि दानानि पापेनाशुद्धबुद्धिना। तानि सर्वाण्यनादृत्य नश्यन्ति विपुलान्यपि ॥ २४ ॥ तस्याधर्मप्रवृत्तस्य हिंसकस्य दुरात्मनः। दानेन कीर्तिर्भवति न प्रेत्येह च दुर्मतेः ॥ २५ ॥ अन्यायोपगतं द्रव्यमभीक्ष्णं यो ह्यपण्डितः। धर्माभिकाङ्क्षी यजते न स धर्मफलं लभेत् ॥ २६ ॥ धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषाधमः। ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम् ॥ २७ ॥ पापेन कर्मणा विप्रो धनं प्राप्य निरङ्कुशः। राग-

मोहान्वितः सोऽन्ते कलुषां गतिमश्नुते ॥ २८ ॥ अपि सञ्चयबुद्धिर्हि लोभमोहवशंगतः । उद्वेजयति भूतानि पापेनाशुद्धबुद्धिना ॥२९॥ एवं लब्ध्वा धनं मोहात् यो हि दद्याद्यजेत वा । न तस्य स फलं प्रेत्य भुङ्क्ते पापधनागमात् ॥ ३० ॥ उञ्छं मूलं फलं शाकमुदपात्रं तपोधनाः । दानं विभवतो दत्त्वा नराः स्वर्यान्ति धार्मिकाः ॥ ३१ ॥ एष धर्मो महायोगो दानं भूतदया तथा । ब्रह्मचर्य्यं तथा सत्यमनुक्रोशो धृतिः क्षमा ॥ ३२ ॥ सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत् सनातनम् । श्रूयन्ते हि पुरावृत्ता विश्वामित्रादयो नृपाः ॥ ३३ ॥ विश्वामित्रोऽसितश्चैव जनकश्च महीपतिः । कक्षसेनोष्टिसेनो च सिन्धुद्वीपश्च पार्थिवः ॥ ३४ ॥ एते चान्ये च बहवः सिद्धिं परमिकां गताः । नृपाः सत्यैश्च दानैश्च न्यायलब्धैस्तपोधनाः ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये चाश्रितास्तपः । दानधर्माग्निना शुद्धास्ते स्वर्गं यान्ति भारत ॥ ३६ ॥

इति अश्वमेधपर्व्वणि अनुगीतापर्व्वणि
एकनवतोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

जनमेजय उवाच । धर्मागतेन त्यागेन भगवन् स्वर्गमस्ति चेत् । एतन्मे सर्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि भाषितुम् ॥ १ ॥ तस्योञ्छवृत्तेर्यद्वृत्तं सक्तुदाने फलं महत् । कथितन्तु मम ब्रह्मंस्तथ्यमेतदसंशयम् ॥ २ ॥ कथं हि सर्वयज्ञेषु निश्चयः परमो भवेत् । एतदर्हसि मे वक्तुं निखिलेन द्विजर्षभ ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अगस्त्यस्य महायज्ञे पुरावृत्तमरिन्दम ॥ ४ ॥ पुरागस्त्यो महातेजा दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् । प्रविवेश महाराज सर्वभूतहिते रतः ॥ ५ ॥ तत्राग्निकल्पा होतार आसन् सत्रे महात्मनः ।

मूलाहाराः फलाहाराः साश्मकुट्टा मरीचिपाः ॥ ६ ॥ परि-
वृष्टिका वैघसिकास्तथा प्रचालास्तथैव च। यतयो भिक्षवश्चात्र बभूवुः
पर्य्यवस्थिताः ॥ ७ ॥ सर्वे प्रत्यक्षधर्माणो जितक्रोधा जितेन्द्रियाः।
दमे स्थिताश्च सर्वे ते हिंसादम्भविवर्जिताः ॥ ८ ॥ वृत्ते शुद्धे स्थिता
नित्यमिन्द्रियैश्चाप्यबाधिताः। उपातिष्ठन्त तं यज्ञं यजन्तस्ते
महर्षयः ॥ ९ ॥ यथा शक्त्या भगवता तदन्नं समुपार्जितम्।
तस्मिन् सत्रे तु यद्वृत्तं यद्योग्यञ्च तदाभवत् ॥ १० ॥ तथा ह्यनेकै-
र्मुनिभिर्महान्तः क्रतवः कृताः। एवं विधे त्वगस्त्यस्य वर्त्तमाने
तथाध्वरे ॥ ११ ॥ न ववर्ष सहस्राक्षस्तदा भरतसत्तम। ततः
कर्मान्तरे राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १२ ॥ कथेयमभिनिर्वृत्ता
मुनीनां भावितात्मनाम्। अगस्त्यो यजमानोऽसौ ददात्यन्नं
विमत्सरः ॥ १३ ॥ न च वर्षति पर्ज्जन्यः कथमन्नं भविष्यति।
सत्रञ्चेदं महद्विप्रा मुनेर्द्वादशवार्षिकम् ॥ १४ ॥ न वर्षिष्यति देवश्च
वर्षाण्येतानि द्वादश। एतद्भवन्तः सञ्चिन्त्य महर्षेरस्य धीमतः ॥१५॥
अगस्त्यस्यातितपसः कर्त्तुमर्हन्त्यनुग्रहम्। इत्येवमुक्ते वचने ततो-
ऽगस्त्यः प्रतापवान् ॥ १६ ॥ प्रोवाच वाक्यं स तदा प्रसाद्य शिरसा
मुनीन्। यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ॥ १७ ॥ चिन्ता-
यज्ञं करिष्यामि विधिरेष सनातनः। यदि द्वादशवर्षाणि न
वर्षिष्यति वासवः ॥ १८ ॥ स्पर्शयज्ञं करिष्यामि विधिरेष सना-
तनः। यदि द्वादशवर्षाणि न वर्षिष्यति वासवः ॥ १९ ॥ ध्यायामे-
नाहरिष्यामि यज्ञानन्यानतिव्रतान्। बीजयज्ञो मयायं वै बहु-
वर्षसमाचितः ॥ २० ॥ बीजैर्हितं करिष्यामि नात्र विघ्नो भवि-
ष्यति। नेदं शक्यं वृथाकर्त्तुं मम सत्रं कथञ्चन ॥ २१ ॥ वर्षि-
ष्यतीह वा देवो न वा देवो भविष्यति। अथ वाभ्यर्थनामिन्द्रो न
करिष्यति कामतः ॥ २२ ॥ स्वयमिन्द्रो भविष्यामि जीवयिष्यामि
च प्रजाः। यो यदाहारजातश्च स तथैव भविष्यति ॥ २३ ॥

विशेषश्चैव कर्त्तास्मि पुनः पुनरतीव हि । अद्येह स्वर्णमभ्येतु
यच्चान्यद्वसु किञ्चन ॥ २४ ॥ त्रिषु लोकेषु यच्चास्ति तदिहागम्यतां
स्वयम् । दिव्याश्चाप्सरसां सङ्घा गन्धर्व्वाश्च सकिन्नराः ॥ २५ ॥
विश्वावसुश्च ये चान्ये तेऽप्युपासन्तु मे मखम् । उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च
यत्किञ्चिद्वसु विद्यते ॥ २६ ॥ सर्वं तदिह यज्ञेषु स्वयमेवोप-
तिष्ठतु । स्वर्गः स्वर्गसदश्चैव धर्म्मश्च स्वयमेव तु ॥ २७ ॥ इत्युक्ते
सर्व्वमेवैतदभवत्तपसा मुनेः । तस्य दीप्ताग्निमनसस्त्वगस्त्यस्याति-
तेजसः ॥ २८॥ ततस्ते मुनयो दृष्ट्वा ददृशुस्तपसो बलम् । विस्मिता
वचनं प्राहुरिदं सर्व्वं महार्थवत् ॥ २९ ॥

ऋषय ऊचुः । प्रीताः स्मस्तव वाक्येन न त्विच्छामस्तपोऽव्ययम् ।
तैरेव यज्ञैस्तुष्टाः स्म न्यायेनेच्छामहे वयम् ॥ ३० ॥ यज्ञदीक्षां-
स्तथा होमान् यच्चान्यन्मृगयामहे । न्यायेनोपार्ज्जिताहाराः
स्वकर्म्माभिरता वयम् ॥ ३१ ॥ वेदांश्च ब्रह्मचर्य्येण न्यायतः प्रार्थया-
महे । न्यायेनोत्तरकालञ्च गृहेभ्यो निःसृता वयम् ॥ ३२ ॥ धर्म्म-
दृष्टैर्विधिद्वारैस्तपस्तप्स्यामहे वयम् । भवतः सम्यगिष्टा तु बुद्धि-
र्हिंसाविवर्ज्जिता ॥ ३३ ॥ एतामहिंसां यज्ञेषु ब्रूयास्त्वं सततं
प्रभो । प्रीतास्ततो भविष्यामो वयन्तु द्विजसत्तम । विसर्ज्जिताः
समाप्तौ च सत्रादस्माद्व्रजामहे ॥ ३४ ॥ तथा कथयतां तेषां देव-
राजः पुरन्दरः । ववर्ष सुमहातेजा दृष्ट्वा तस्य तपोबलम् ॥ ३५ ॥
आसमाप्तेश्च यज्ञस्य तस्यामितपराक्रमः । निकामवर्षी पर्ज्जन्यो
बभूव जनमेजय ॥ ३६ ॥ प्रसादयामास च तमगस्त्यं त्रिदशेश्वरः ।
स्वयमभ्येत्य राजर्षे पुरस्कृत्य बृहस्पतिम् ॥ ३७ ॥ ततो यज्ञ-
समाप्तौ तान् विससर्ज्ज महामुनीन् । अगस्त्यः परमप्रीतः पूज-
यित्वा यथाविधि ॥ ३८ ॥

जनमेजय उवाच । कोऽसौ नकुलरूपेण शिरसा काञ्चनेन
वै । प्राह मानुषवद्वाचमेतत् पृष्टो वदस्व मे ॥ ३९ ॥

वैशम्पायन उवाच। एतत् पूर्वं न पृष्टोऽहं न चास्माभिः प्रभाषितम्। श्रूयतां नकुलो योऽसौ यथा वाक् तस्य मानुषी ॥ ४० ॥ श्राद्धं सङ्कल्पयामास जमदग्निः पुरा किल। होमधेनुस्तमागाच्च स्वयमेव दुदोह ताम् ॥ ४१ ॥ तत्पयः स्थापयामास नवे भाण्डे दृढ़े शुचौ। तच्च क्रोधस्वरूपेण पिठरं धर्म्म आविशत् ॥ ४२ ॥ जिज्ञासुस्तमृषिश्रेष्ठं किं कुर्य्यात् विप्रिये कृते। इति सञ्चिन्त्य धर्म्मः स धर्षयामास तत् पयः ॥ ४३ ॥ तमाज्ञाय मुनिः क्रोधं नैवास्य स चुकोप ह। स तु क्रोधस्ततो राजन् ब्राह्मणीं मूर्त्तिमास्थितः ॥ ४४ ॥ जिते तस्मिन् भृगुश्रेष्ठमभ्यभाषदमर्षणः। जितोऽस्मीति भृगुश्रेष्ठ भृगवो ह्यतिरोषणाः। लोके मिथ्याप्रवादोऽयं यत्त्वयास्मि विनिर्जितः ॥४५॥ वशे स्थितोऽहं त्वय्यद्य क्षमावति महात्मनि। बिभेमि तपसः साधो प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥४६॥

जमदग्निरुवाच। साक्षाद्दृष्टोऽसि मे क्रोध गच्छ त्वं विगतज्वरः। न त्वयापकृतं मेऽद्य न च मे मन्युरस्ति वै ॥ ४७ ॥ यान् समुद्दिश्य सङ्कल्पः पयसोऽस्य कृतो मया। पितरस्ते महाभागास्तेभ्यो बुध्यस्व गम्यताम् ॥ ४८ ॥ इत्युक्तो जातसन्त्रासस्तत्रैवान्तरधीयत। पितॄणामभिषङ्गाच्च नकुलत्वमुपागतः ॥ ४९ ॥ स तान् प्रसादयामास शापस्यान्तो भवेदिति। तैश्चाप्युक्तः क्षिपन् धर्मं शापस्यान्तमवाप्स्यसि ॥ ५० ॥ तैश्चोक्तो यज्ञियान् देशान् धर्मारण्यं तथैव च। जुगुप्समानोऽधावन् स तं यज्ञं समुपासदत् ॥५१॥ धर्मपुत्रमथाक्षिप्य सक्तुप्रस्थेन तेन सः। मुक्तः शापात्ततः क्रोधो धर्मो ह्यासीत् युधिष्ठिर ॥ ५२ ॥ एवमेतत्तदा वृत्तं यज्ञे तस्य महात्मनः। पश्यतां चापि नस्तत्र नकुलोऽन्तर्हितस्तदा ॥ ५३ ॥

इति अश्वमेधपर्वणि अनुगीतापर्वणि नकुलोपाख्याने द्विनवतोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ समाप्तञ्चेदमाश्वमेधपर्व ॥

श्रीमहाभारतम् ।

आश्रमवासिकपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

जनमेजय उवाच । प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा मे पितामहाः । कथमासन्महाराज्ञि धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥ १ ॥ स तु राजा हतामात्यो हतपुत्रो निराश्रयः । कथमासीद्धतैश्वर्यो गान्धारी च यशस्विनी ॥ २ ॥ कियन्तं चैव कालन्ते मम पूर्वपितामहाः । स्थिता राज्ये महात्मानस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥

वैशम्पायन उवाच । प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा हतशत्रवः । धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य पृथिवीं पर्य्यपालयन् ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रमुपातिष्ठद्विदुरः सञ्जयस्तथा । वैश्यापुत्रश्च मेधावी युयुत्सुः कुरुसत्तम ॥ ५ ॥ पाण्डवाः सर्वकार्य्याणि सम्पृच्छन्ति स्म तं नृपम् । चक्रुस्तेनाभ्यनुज्ञाता वर्षाणि दश पञ्च च ॥ ६ ॥ सदा हि गत्वा ते वीराः पर्य्युपासत तं नृपम् । पादाभिवादनं कृत्वा धर्मराजमते स्थिताः ॥ ७ ॥ ते मूर्द्ध्नि समुपाघ्राताः सर्वकार्य्याणि चक्रिरे । कुन्तिभोजसुता चैव गान्धारीमन्ववर्त्तत ॥ ८ ॥ द्रौपदी च सुभद्रा च याश्चान्याः पाण्डवस्त्रियः । समां वृत्तिमवर्त्तन्त तयोः

उवज्झोर्यथाविधि ॥ ८ ॥ शयनानि महार्हाणि वासांस्याभरणानि च । राजार्हाणि च सर्वाणि भक्ष्यभोज्यान्यनेकशः ॥ १० ॥ युधिष्ठिरो महाराज धृतराष्ट्रेऽभ्युपाहरत् । तथैव कुन्ती गान्धार्य्यां गुरुवृत्तिमवर्त्तत ॥ ११ ॥ विदुरः सञ्जयश्चैव युयुत्सुश्चैव कौरव । उपासते स्म तं वृद्धं हतपुत्रं जनाधिपम् ॥ १२ ॥ स्यालो द्रोणस्य यश्चासीद्दयितो ब्राह्मणो महान् । स च तस्मिन्महेष्वासः कृपः समभवत्तदा ॥ १३ ॥ व्यासश्च भगवान्नित्यमासाञ्चक्रे नृपेण ह । कथाः कुर्वन् पुराणर्षिर्देवर्षिपितृरक्षसाम् ॥ १४ ॥ धर्मयुक्तानि कार्य्याणि व्यवहारान्वितानि च । धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो विदुरस्तान्यकारयत् ॥ १५ ॥ सामन्तेभ्यः प्रियाण्यस्य कार्य्याणि सुबहून्यपि । प्राप्यन्तेऽर्थैः सुलघुभिः सुनयाद्विदुरस्य वै ॥ १६ ॥ अकरोद्बन्धमोक्षञ्च वध्यानां मोक्षणं तदा । न च धर्म्मसुतो राजा कदाचित् किञ्चिदब्रवीत् ॥ १७ ॥ विहारयात्रासु पुनः कुरुराजो युधिष्ठिरः । सर्वान् कामान् महातेजाः प्रददावम्बिकासुते ॥ १८ ॥ आरालिकाः सूपकारा रागखाण्डविकास्तथा । उपातिष्ठन्त राजानं धृतराष्ट्रं यथा पुरा ॥ १९ ॥ वासांसि च महार्हाणि माल्यानि विविधानि च । उपाजह्रुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रस्य पाण्डवः ॥ २० ॥ मैरेयमत्स्यमांसानि पानकानि मधूनि च । चित्रान् भक्ष्यविकारांश्च चक्रुस्तस्य यथा पुरा ॥ २१ ॥ ये चापि पृथिवीपालाः समाजग्मुस्ततस्ततः । उपातिष्ठन्त ते सर्वे कौरवेन्द्रं यथा पुरा ॥ २२ ॥ कुन्ती च द्रौपदी चैव सात्वती च यशस्विनी । उलूपी नागकन्या च देवी चित्राङ्गदा तथा ॥ २३ ॥ धृष्टकेतोश्च भगिनी जरासन्धसुता तथा । एताश्चान्याश्च बह्व्यो वै योषितः पुरुषर्षभ ॥ २४ ॥ किंकराः पर्य्युपातिष्ठन् सर्वाः सुबलजां तदा । यथा पुत्रवियुक्तोऽयं न किञ्चित् दुःखमाप्नुयात् ॥ २५ ॥ इति राजन्नमाज्ञापयत् नित्यमेव युधिष्ठिरः । एवन्ते धर्म्मराजस्य श्रुत्वा

वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ सविशेषमवर्त्तन्त भीममेकं तदा विना । न
हि तत्तस्य वीरस्य हृदयादपसर्पति । धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्धा यद्वृत्तं
द्यूतकारितम् ॥ २७ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवं सम्पूजितो राजा पाण्डवैरम्बिका-
सुतः । विजहार यथापूर्वमृषिभिः पर्य्युपासितः ॥ १ ॥ ब्रह्मदेया-
ग्रहारांश्च प्रददौ स कुरूद्वहः । तच्च कुन्तीसुतो राजा सर्व्वमेवा-
न्वपद्यत ॥ २ ॥ आनृशंस्यपरो राजा प्रीयमाणो युधिष्ठिरः ।
उवाच स तदा भ्रातॄनमात्यांश्च महीपतिः ॥ ३ ॥ मया चैव भव-
द्भिश्च मान्य एष नराधिपः । निदेशे धृतराष्ट्रस्य यस्तिष्ठति स मे
सुहृत् ॥ ४ ॥ विपरीतश्च मे शत्रुर्नियम्यश्च भवेन्नरः । पितृवृत्तेषु
चाहःसु पुत्राणां श्राद्धकर्म्मणि । सुहृदाञ्चैव सर्व्वेषां यावदस्य
चिकीर्षितम् ॥ ५ ॥ ततः स राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रो महामनाः ।
ब्राह्मणेभ्यो यथार्हेभ्यो ददौ वित्तान्यनेकशः ॥ ६ ॥ धर्म्मराजश्च
भीमश्च सव्यसाची यमावपि । तत् सर्व्वमन्ववर्त्तन्त तस्य प्रियचिकी-
र्षया ॥ ७ ॥ कथं नु राजा वृद्धः स पुत्रपौत्रवधार्दितः । शोक-
मस्मत्कृतं प्राप्य न म्रियेतेति चिन्त्यते ॥ ८ ॥ यावद्धि कुरुवीरस्य
जीवत्पुत्रस्य वै सुखम् । बभूव तदवाप्नोतु भोगांश्चेति व्यवस्थिताः
॥ ९ ॥ ततस्ते सहिताः पञ्च भ्रातरः पाण्डुनन्दनाः । तथाशीलाः
समातस्थुर्धृतराष्ट्रस्य शासने ॥ १० ॥ धृतराष्ट्रश्च तान् सर्व्वान् विनी-
तान् नियमे स्थितान् । शिष्यवृत्तिं समापन्नान् गुरुवत् प्रत्यपद्यत
॥ ११ ॥ गान्धारी चैव पुत्राणां विविधैः श्राद्धकर्म्मभिः । आनृण्य-
मगमत् कामान् विप्रेभ्यः प्रतिपाद्य सा ॥ १२ ॥ एवं धर्म्मभृतांश्रेष्ठो

धर्मराजो युधिष्ठिरः । भ्रातृभिः सहितो धीमान् पूजयामास तं नृपम् ॥ १३ ॥

वैशम्पायन उवाच । स राजा सुमहातेजा वृद्धः कुरुकुलोद्वहः । न ददर्श तदा किञ्चिदप्रियं पाण्डुनन्दने ॥ १४ ॥ वर्त्तमानेषु सद्वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु । प्रीतिमानभवद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १५ ॥ सौबलेयी च गान्धारी पुत्रशोकमपास्य तम् । सदैव प्रीतिमत्यासीत्तनयेषु निजेष्विव ॥ १६ ॥ प्रियाण्येव तु कौरव्यो नाप्रियाणि कुरूद्वहः । वैचित्रवीर्य्ये नृपतौ समाचरत वीर्य्यवान् ॥ १७ ॥ यद्यद्ब्रूते च किञ्चित् स धृतराष्ट्रो जनाधिपः । गुरु वा लघु वा कार्य्यं गान्धारी च तपस्विनी ॥ १८ ॥ तं स राजा महाराज पाण्डवानां धुरन्धरः । पूजयित्वा वचस्तत्तदकार्षीत् परवीरहा ॥ १९ ॥ तेन तस्याभवत् प्रीतो वृत्तेन स नराधिपः । अन्वतप्यच्च संस्मृत्य पुत्रं तं मन्दचेतसम् ॥ २० ॥ सदा च प्रातरुत्थाय कृतजप्यः शुचिर्नृपः । आशास्ते पाण्डुपुत्राणां समरेष्वपराजयम् ॥ २१ ॥ ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्याथ हुत्वा चैव हुताशनम् । आयूंषि पाण्डुपुत्राणामाशंसत नराधिपः ॥ २२ ॥ न तां प्रीतिं परामाप पुत्रेभ्यः स कुरूद्वहः । यां प्रीतिं पाण्डुपुत्रेभ्यः सदावाप तदा नृपः ॥ २३ ॥ ब्राह्मणानां यथावृत्तः क्षत्रियाणां यथाविधिः । तथा विट्शूद्रसङ्घानामभवत् स प्रियस्तदा ॥ २४ ॥ यच्च किञ्चित्तदा पापं धृतराष्ट्रसुतैः कृतम् । अकृत्वा हृदि तत् पापं तं नृपं सोऽन्ववर्त्तत ॥ २५ ॥ यश्च कश्चिन्नरः किञ्चिदप्रियञ्चाम्बिकासुते । कुरुते द्वेष्यतामेति स कौन्तेयस्य धीमतः ॥ २६ ॥ न राज्ञो धृतराष्ट्रस्य न च दुर्य्योधनस्य वै । उवाच दुष्कृतं कश्चिद्युधिष्ठिरभयान्नरः ॥ २७ ॥ धृत्या तुष्टो नरेन्द्रस्य गान्धारी विदुरस्तथा । शौचेन चाजातशत्रोर्न तु भीमस्य शत्रुहन् ॥ २८ ॥ अन्ववर्त्तत तञ्चापि निश्चितो धर्मजो नृपम् ।

धृतराष्ट्रश्च संप्रेक्ष्य सदा भवति दुर्मनाः ॥ २९ ॥ राजानमनुवर्त्तन्तं धर्मपुत्रममित्रहा । अन्ववर्त्तत कौरव्यो हृदयेन पराजितः ॥३०॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

वैशम्पायन उवाच । युधिष्ठिरस्य नृपतेर्दुर्य्योधनपितुस्तथा । नान्तरं ददृशू राज्ये पुरुषाः प्रणयं प्रति ॥ १ ॥ यदा तु कौरवो राजा पुत्रं सस्मार दुर्मतिम् । तदा भीमं हृदा राजन्नपध्याति स पार्थिवः ॥ २ ॥ तथैव भीमसेनोऽपि धृतराष्ट्रं जनाधिपम् । नामर्षयत राजेन्द्र सदैव दुष्टवद्धृदा ॥ ३ ॥ अप्रकाशान्यप्रियाणि चकारास्य वृकोदरः । आज्ञां प्रत्यहरच्चापि कृतकैः पुरुषैः सदा ॥ ४ ॥ स्मरन् दुर्मन्त्रितं तस्य वृत्तान्यप्यस्य कानिचित् । अथ भीमः सुहृन्मध्ये बाहुशब्दं तदाकरोत् ॥ ५ ॥ संश्रवे धृतराष्ट्रस्य गान्धार्य्याश्चाप्यमर्षणः । स्मृत्वा दुर्य्योधनं शत्रुं कर्णदुःशासनावपि ॥ ६ ॥ प्रोवाचेदं सुसंरब्धो भीमः स परुषं वचः । अन्धस्य नृपतेः पुत्रा मया परिघबाहुना । नीता लोकममुं सर्वे नानाशस्त्रास्त्रयोधिनः ॥ ७ ॥ इमौ तौ परिघप्रख्यौ भुजौ मम दुरासदौ । ययोरन्तरमासाद्य धार्त्तराष्ट्राः क्षयं गताः ॥ ८ ॥ इमौ पीनौ सुवृत्तौ मे भुजौ नागकरोपमौ । यावासाद्य रणे मूढा धार्त्तराष्ट्राः क्षयं गताः ॥ ९ ॥ ताविमौ चन्दनेनाक्तौ चन्दनार्हौ च मे भुजौ । याभ्यां दुर्य्योधनो नीतः क्षयं ससुतबान्धवः ॥ १० ॥ एताश्चान्याश्च विविधाः शल्यभूता नराधिप । वृकोदरस्य ता वाचः श्रुत्वा निर्वेदमागमत् ॥ ११ ॥ सा च बुद्धिमती देवी कालपर्य्यायवेदिनी । गान्धारी सर्वधर्मज्ञा तान्यलीकानि शुश्रुवे ॥ १२ ॥ ततः पञ्चदशे वर्षे संमतीते नराधिपः । राजा निर्वेदमापेदे

भीमवाग्बाणपीड़ितः ॥ १३ ॥ नावबुध्यत तद्राजा कुन्तीपुत्रो
युधिष्ठिरः। श्वेताश्वो वाथ कुन्ती वा द्रौपदी वा यशस्विनी।
माद्रीपुत्रौ च धर्म्मज्ञौ चित्तं तस्यान्ववर्त्तताम् ॥ १४ ॥ राज्ञस्तु
चित्तं रक्षन्तौ नोचतुः किञ्चिदप्रियम्। ततः समानयामास धृतराष्ट्रः
सुहृज्जनम्। वाष्पसन्दिग्धमत्यर्थमिदमाह च तान् भृशम् ॥ १५ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। विदितं भवतामेतत् यथावृत्तः कुरुक्षयः।
ममापराधात्तत् सर्वमनुज्ञातास्तु कौरवैः ॥ १६ ॥ योऽहं दुष्ट-
मतिं मन्दो ज्ञातीनां भयवर्द्धनम्। दुर्य्योधनं कौरवनामाधिपत्ये-
ऽभ्यषेचयम् ॥ १७ ॥ यच्चाहं वासुदेवस्य नाश्रौषं वाक्यमर्थवत्।
वध्यतां साध्वयं पापः सामात्य इति दुर्मतिः ॥ १८ ॥ पुत्रस्नेहाभि-
भूतस्तु हितमुक्तो मनीषिभिः। विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च
कृपेण च ॥ १९ ॥ पदे पदे भगवता व्यासेन च महात्मना।
सञ्जयेनाथ गान्धार्य्या तदिदं तप्यते च माम् ॥ २० ॥ यच्चाहं
पाण्डुपुत्रेषु गुणवत्सु महात्मसु। न दत्तवान् श्रियं दीप्तां पितृ-
पैतामहीमिमाम् ॥ २१ ॥ विनाशं पश्यमानो हि सर्वराज्ञां गदा-
ग्रजः। एतत् श्रेयस्तु परममन्यत जनार्द्दनः ॥ २२ ॥ सोऽह-
मेतान्यनीकानि निवृत्तान्यात्मनस्तदा। हृदये शल्यभूतानि धार-
यामि सहस्रशः ॥ २३ ॥ विशेषतस्तु पश्यामि वर्षे पञ्चदशेऽद्य वै।
अस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं नियतोऽस्मि सुदुर्म्मतिः ॥ २४ ॥ चतुर्थे
नियते काले कदाचिदपि चाष्टमे। तृष्णाविनयनं भुङ्क्ते गान्धारी
वेद तन्मम ॥ २५ ॥ करोत्याहारमिति मां सर्वः परिजनः सदा।
युधिष्ठिरभयाद्वेत्ति भृशं तप्यति पाण्डवः ॥ २६ ॥ भूमौ शये
जप्यपरो दर्भेष्वजिनसंवृतः। नियमव्यपदेशेन गान्धारी च यश-
स्विनी ॥ २७ ॥ हतं शतन्तु पुत्राणां ययोर्युद्धेऽपलायिनाम्।
नानुतप्यामि तच्चाहं क्षत्रधर्म्ममिमं विदुः ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा धर्म्म-
राजानमभ्यभाषत कौरवः। भद्रन्ते यादवीमातर्वचश्चेदं निबोध

मे ॥ २९ ॥ सुखमभ्युषितः पुत्र त्वया सुपरिपालितः । महादानानि दत्तानि श्राद्धानि च पुनः पुनः ॥ ३० ॥ प्रकृष्टञ्च मया पुत्र पुण्यं चीर्णं यथाबलम् । गान्धारी हतपुत्रेयं धैर्य्येणोदीक्षते च माम् ॥ ३१ ॥ द्रौपद्या ह्यपकर्त्तारस्तव चैश्वर्य्यहारिणः । समतीता नृशंसास्ते स्वधर्म्मेण हता युधि ॥ ३२ ॥ न तेषु प्रतिकर्त्तव्यं पश्यामि कुरुनन्दन । सर्व्वशस्त्रकृताँल्लोकान् गतास्ते विमुखं हताः ॥ ३३ ॥ आत्मनस्तु हितं पुण्यं प्रतिकर्त्तव्यमद्य वै । गान्धार्य्याश्चैव राजेन्द्र तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३४ ॥ त्वन्तु धर्म्मभृतां श्रेष्ठः सततं धर्म्मवत्सलः । राजा गुरुः प्राणभृतां तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ३५ ॥ अनुज्ञातस्त्वया वीर संश्रयेयं वनान्यहम् । चीरवल्कलभृद्राजन् गान्धार्य्या सहितोऽनया ॥ ३६ ॥ तवाशिषः प्रयुञ्जानो भविष्यामि वनेचरः । उचितं नः कुले तात सर्व्वेषां भरतर्षभ ॥ ३७ ॥ पुत्रेष्वैश्वर्य्यमाधाय वयसोऽन्ते वनं नृप । तत्राहं वायुभक्षो वा निराहारोऽपि वा वसन् ॥ ३८ ॥ पत्न्या सहानया वीर चरिष्यामि तपः परम् । त्वञ्चापि फलभाक् तात तपसः पार्थिवो ह्यसि । फलभाजो हि राजानः कल्याणस्येतरस्य वा ॥ ३९ ॥

युधिष्ठिर उवाच । न मां प्रीणयते राज्यं त्वय्येवं दुःखिते नृप । धिङ्मामस्तु सुदुर्बुद्धिं राज्यसक्तं प्रमादिनम् ॥ ४० ॥ योऽहं भवन्तं दुःखार्त्तमुपवासकृशं भृशम् । जिताहारं क्षितिशयं न विन्दे भ्रातृभिः सह ॥ ४१ ॥ अहोऽस्मि वञ्चितो मूढो भवता गूढबुद्धिना । विश्वासयित्वा पूर्व्वं मां यदिदं दुःखमश्नुथाः ॥ ४२ ॥ किं मे राज्येन भोगैर्वा किं यज्ञैः किं सुखेन वा । यस्य मे त्वं महीपाल दुःखान्येतान्यवाप्तवान् ॥ ४३ ॥ पीड़ितञ्चापि जानामि राज्यमात्मानमेव च । अनेन वचसा तुभ्यं दुःखितस्य जनेश्वर ॥ ४४ ॥ भवान् पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः । भवता विप्रहीना हि क्व नु तिष्ठामहे वयम् ॥ ४५ ॥ औरसो भवतः पुत्रो युयुत्सु-

नृपसत्तम। अस्तु राजा महाराज यमन्यं मन्यते भवान् ॥ ४६ ॥ अहं वनं गमिष्यामि भवान् राज्यं प्रशास्तु। न मामयशसा दग्धं भूयस्त्वं दग्धुमर्हसि ॥ ४७ ॥ नाहं राजा भवान्राजा भवतः परवानहम्। कथं गुरुं त्वां धर्मज्ञमनुज्ञातुमिहोत्सहे ॥४८॥ न मन्युर्हृदि नः कश्चित् सुयोधनकृतेऽनघ। भवितव्यं तथा तद्धि वयं चान्ये च मोहिताः ॥ ४९ ॥ वयं पुत्रा हि भवतो यथा दुर्य्योधनादयः। गान्धारी चैव कुन्ती च निर्विशेषा मतिर्मम ॥ ५० ॥ स मां त्वं यदि राजेन्द्र परित्यज्य गमिष्यसि। पृष्ठतस्त्वानुयास्यामि सत्यमात्मानमालभे ॥ ५१ ॥ इयं हि वसुसम्पूर्णा मही सागरमेखला। भवता विप्रहीनस्य न मे प्रीतिकरी भवेत् ॥ ५२ ॥ भवदीयमिदं सर्वं शिरसा त्वां प्रसादये। त्वदधीनाः स्म राजेन्द्र व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ५३ ॥ भवितव्यमनुप्राप्तो मन्ये त्वं वसुधाधिप। दिष्ट्या शुश्रूषमाणस्त्वां मोचयिष्ये मनसो ज्वरम् ॥ ५४ ॥

धृतराष्ट्र उवाच। तापस्ये मे मनस्तात वर्त्तते कुरुनन्दन। उचितञ्च कुलेऽस्माकमरण्यगमनं प्रभो ॥ ५५ ॥ चिरमस्म्युषितः पुत्र चिरं शुश्रूषितस्त्वया। वृद्धं मामप्यनुज्ञातुमर्हसि त्वं नराधिप ॥ ५६ ॥

वैशम्पायन उवाच। इत्युक्त्वा धर्मराजानं वेपमानः कृताञ्जलिः। उवाच वचनं राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ ५७ ॥ सञ्जयञ्च महात्मानं कृपञ्चापि महारथम्। अनुनेतुमिहेच्छामि भवद्भिर्वसुधाधिप ॥ ५८ ॥ ग्लायते मे मनो हीदं मुखञ्च परिशुष्यति। वयसा त्वप्रकृष्टेन वाग्व्यायामेन चैव ह ॥ ५९ ॥ इत्युक्त्वा स तु धर्मात्मा वृद्धो राजा कुरूद्वहः। गान्धारीं शिश्रिये धीमान् सहसैव गतासुवत् ॥ ६० ॥ तन्तु दृष्ट्वा समासीनं विसंज्ञमिव कौरवम्। आर्त्तिं राजागमत्तीव्रां कौन्तेयः परवीरहा ॥ ६१ ॥

युधिष्ठिर उवाच । यस्य नागसहस्रेण शतसंख्येन वै बलम् । सोऽयं नारीं व्यपाश्रित्य शेते राजा गतासुवत् ॥ ६२ ॥ आयसी प्रतिमा येन भीमसेनस्य सा पुरा । चूर्णीकृता बलवता सोऽबलामाश्रितः स्त्रियम् ॥ ६३ ॥ धिगस्तु मामधर्म्मज्ञं धिग्बुद्धिं धिक् च मे श्रुतम् । यत्कृते पृथिवीपालः शेतेऽयमतथोचितः ॥ ६४ ॥ अहमप्युपवत्स्यामि यथैवायं गुरुर्मम । यदि राजा न भुङ्क्तेऽयं गान्धारी च यशस्विनी ॥ ६५ ॥

वैशम्पायन उवाच । ततोऽस्य पाणिना राजन् जलशीतेन पाण्डवः । उरो मुखञ्च शनकैः पर्य्यमार्जत धर्म्मवित् ॥ ६६ ॥ तेन रत्नौषधिमता पुण्येन च सुगन्धिना । पाणिस्पर्शेन राज्ञः स राजा संज्ञामवाप ह ॥ ६७ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । स्पृश मां पाणिना भूयः परिष्वज च पाण्डव । जीवामीवातिसंस्पर्शात् तव राजीवलोचन ॥ ६८ ॥ मूर्द्धानञ्च तवाघ्रातुमिच्छामि मनुजाधिप । पाणिभ्याञ्च परिस्प्रष्टुं प्रीणनं हि महत्तम ॥ ६९ ॥ अष्टमो ह्यद्य कालोऽयमाहारस्य कृतोऽस्य मे । येनाहं कुरुशार्दूल शक्नोमि न विचेष्टितुम् ॥ ७० ॥ व्यायामश्चायमत्यर्थं कृतस्त्वामभियाचता । ततो ग्लानमनास्तात नष्ट-संज्ञ इवाभवम् ॥ ७१ ॥ तवामृतरसप्रख्यं हस्तस्पर्शमिमं प्रभो । लब्ध्वा सञ्जीवितोऽस्मीति मन्ये कुरुकुलोद्वह ॥ ७२ ॥

वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पितुर्ज्येष्ठेन भारत । पस्पर्श सर्व्वगात्रेषु सौहार्द्दात्तं शनैस्तदा ॥ ७३ ॥ उपलभ्य ततः प्राणान् धृतराष्ट्रो महीपतिः । बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्द्ध्न्या-जिघ्रत पाण्डवम् ॥ ७४ ॥ विदुरादयश्च ते सर्व्वे रुरुदुर्दुःखिता भृशम् । अतिदुःखाच्च राजानं नोचुः किञ्चन पाण्डवम् ॥ ७५ ॥ गान्धारी त्वेव धर्म्मज्ञा मनसोद्वहती भृशम् । दुःखान्यधारय-द्राजन्नैवमित्येव चाब्रवीत् ॥ ७६ ॥ इतरास्तु स्त्रियः सर्व्वाः कुन्त्या

सह सुदुःखिताः। नेत्रैरागतविक्लेदैः परिवार्य स्थिताभवन्॥७७॥
अथाब्रवीत् पुनर्वाक्यं धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरम्। अनुजानीहि मां
राजंस्तपस्ये भरतर्षभ॥७८॥ ग्लायते मे मनस्तात भूयोभूयः
प्रजल्पतः। न मामतः परं पुत्र परिक्लेष्टुमिहार्हसि॥७९॥
तस्मिंस्तु कौरवेन्द्रे तं तथा ब्रुवति पाण्डवम्। सर्वेषामेव योधा-
नामार्त्तनादोऽभवन्महान्॥८०॥ दृष्ट्वा कृशं विवर्णञ्च राजान-
मतथोचितम्। उपवासपरिश्रान्तं त्वगस्थिपरिवारणम्॥८१॥
धर्मपुत्रः स्वपितरं परिष्वज्य महाप्रभम्। शोकजं वाष्पमुत्सृज्य
पुनर्वचनमब्रवीत्॥८२॥ न कामये नरश्रेष्ठ जीवितं पृथिवीं
तथा। यथा तव प्रियं राजंश्चिकीर्षामि परन्तप॥८३॥ यदि
चाहमनुग्राह्यो भवतो दयितोऽपि वा। क्रियतां तावदाहारस्ततो
वेत्स्याम्यहं परम्॥८४॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रो युधि-
ष्ठिरम्। अनुज्ञातस्त्वया पुत्र भुञ्जीयामिति कामये॥८५॥ इति
ब्रुवति राजेन्द्रे धृतराष्ट्रे युधिष्ठिरम्। ऋषिः सत्यवतीपुत्रो व्यासो-
ऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत्॥८६॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि
तृतीयोऽध्यायः॥३॥

व्यास उवाच। युधिष्ठिर महाबाहो यथाह कुरुनन्दनः।
धृतराष्ट्रो महातेजास्तत् कुरुष्वाविचारयन्॥१॥ अयं हि
वृद्धो नृपतिर्हतपुत्रो विशेषतः। नेदं कृच्छ्रं विचरितुं सहेदिति
मतिर्मम॥२॥ गान्धारी च महाभागा प्राज्ञा करुणवेदिनी।
पुत्रशोकं महाराज धैर्य्येणोद्वहते भृशम्॥३॥ अहमप्येतदेव त्वां
ब्रवीमि कुरु मे वचः। अनुज्ञां लभतां राजा मा वृथेह मरि-

ष्यति ॥ ४ ॥ राजर्षीणां पुराणानामनुयातु गतिं नृपः । राज-
र्षीणां हि सर्व्वेषामन्ते वनमुपाश्रयः ॥ ५ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तदा राजा व्यासेनाद्भुत-
कर्म्मणा । प्रत्युवाच महातेजा धर्म्मराजो महामुनिम् ॥ ६ ॥
भगवानेव नो मान्यो भगवानेव नो गुरुः । भगवानस्य राज्यस्य
कुलस्य च परायणम् ॥ ७ ॥ अहं तु पुत्रो भगवन् पिता राजा
गुरुश्च मे । निदेशवर्त्ती च पितुः पुत्रो भवति धर्म्मतः ॥ ८ ॥

वैशम्पायन उवाच । इत्युक्तः स तु तं प्राह व्यासो वेदविदा-
म्बरः । युधिष्ठिरं महातेजाः पुनरेव महाकविः ॥ ९ ॥ एवमेत-
न्महाबाहो यथा वदसि भारत । राजायं वृद्धतां प्राप्तः प्रमाणे
परमे स्थितः ॥ १० ॥ सोऽयं मयाभ्यनुज्ञातस्त्वया च पृथिवीपतिः ।
करोतु स्वमभिप्रायं मास्य विघ्नकरो भव ॥ ११ ॥ एष एव परो
धर्म्मो राजर्षीणां युधिष्ठिर । समरे वा भवेन्मृत्युर्वने वा विधि-
पूर्व्वकम् ॥ १२ ॥ पित्रा तु तव राजेन्द्र पाण्डुना पृथिवीक्षिता ।
शिष्यवृत्तेन राजायं गुरुवत् पर्य्युपासितः ॥ १३ ॥ क्रतुभिर्दक्षिणा-
वद्भीरत्नपर्व्वतशोभितैः । महद्भिरिष्टं गौर्भुक्ता प्रजाश्च परि-
पालिताः ॥ १४ ॥ पुत्रसंस्थञ्च विपुलं राज्यं विप्रोषिते त्वयि ।
त्रयोदशसमाभुक्तं दत्तञ्च विविधं वसु ॥ १५ ॥ त्वया चायं नरव्याघ्र
गुरुशुश्रूषयानघ । आराधितः सभृत्येन गान्धारी च यशस्विनी
॥ १६ ॥ अनुजानीहि पितरं समयोऽस्य तपोविधौ । न मन्यु-
र्विद्यते चास्य सुसूक्ष्मोऽपि युधिष्ठिर ॥ १७ ॥

वैशम्पायन उवाच । एतावदुक्त्वा वचनमनुमान्य च पार्थिवम् ।
तथास्त्विति च तेनोक्तः कौन्तेयेन ययौ वनम् ॥ १८ ॥ गते भग-
वति व्यासे राजा पाण्डुसुतस्तदा । प्रोवाच पितरं वृद्धं मन्दं
मन्दमिवानतः ॥ १९ ॥ यदाह भगवान् व्यासो यच्चापि भवतो
मतम् । यथाह च महेष्वासः कृपो विदुर एव च ॥ २० ॥ युयुत्सुः

सञ्जयश्चैव तत् कर्त्ताग्रहमञ्जसा। सर्व एव हि मान्या मे कुलस्यास्य हितैषिणः ॥ २१ ॥ इदन्तु याचे नृपते त्वामहं शिरसा नतः। क्रियतां तावदाहारस्ततो गच्छाश्रमं प्रति ॥ २२ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

वैशम्पायन उवाच। ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रः प्रतापवान्। ययौ स्वभवनं राजा गान्धार्य्यानुगतस्तदा ॥ १ ॥ मन्दप्राणगतिर्धीमान् कृच्छ्रादिव समुद्वहन्। पदानि स महीपालो जीर्णो गजपतिर्यथा ॥ २ ॥ तमन्वगच्छद्विदुरो विद्वान् सूतश्च सञ्जयः। स चापि परमेष्वासः कृपः शारद्वतस्तथा ॥ ३ ॥ स प्रविश्य गृहं राजन् कृतपूर्वाह्णिकक्रियः। तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठानाहारमकरोत्तदा ॥ ४ ॥ गान्धारी चैव धर्मज्ञा कुन्त्या सह मनस्विनी। वधूभिरुपचारेण पूजिताभुङ्क्त भारत ॥ ५ ॥ कृताहारं कृताहाराः सर्वे ते विदुरादयः। पाण्डवाश्च कुरुश्रेष्ठमुपातिष्ठन्त तं नृपम् ॥ ६ ॥ ततोऽब्रवीन्महाराज कुन्तीपुत्रमुपह्वरे। निषण्णं पाणिना पृष्ठे संस्पृशन्नम्बिकासुतः ॥ ७ ॥ अप्रमादस्त्वया कार्य्यः सर्वथा कुरुनन्दन। अष्टाङ्गे राजशार्दूल राज्ये धर्मपुरस्कृते ॥ ८ ॥ यत्तु शक्यं महाराज रक्षितुं पाण्डुनन्दन। राज्यं धर्मेण कौन्तेय विद्वानसि निबोध तत् ॥ ९ ॥ विद्यावृद्धान् सदैव त्वमुपासीथा युधिष्ठिर। शृणुयास्ते च यद्ब्रूयुः कुर्य्याश्चैवाविचारयन् ॥ १० ॥ प्रातरुत्थाय तान् राजन् पूजयित्वा यथाविधि। कृत्यकाले समुत्पन्ने पृच्छेथाः कार्य्यमात्मनः ॥ ११ ॥ ते तु सम्मानिता राजंस्त्वया कार्य्यहितार्थिना। प्रवक्ष्यन्ति हितं तात सर्वथा तव भारत ॥ १२ ॥ इन्द्रियाणि च सर्वाणि वाजिवत्

परिपालयेः । स्थितावेव भविष्यन्ति रक्षितुं द्रविणं यथा ॥ १३ ॥ अमात्यानुपधातीतान् पितृपैतामहान् शुचीन् । दान्तान् कर्म्मसु शुद्धांश्च शुद्धान् सर्व्वेषु योजयेः ॥ १४ ॥ चारयेथाश्च सततं चारैरविदितैः परैः । परीक्षितैर्बहुविधैः स्वराष्ट्रप्रतिवासिभिः ॥ १५ ॥ पुरञ्च ते सुगुप्तं स्याद्दृढप्राकारतोरणम् । अट्टाट्टालकसम्बाधं षट्पदं सर्व्वतो दिशम् ॥ १६ ॥ तस्य द्वाराणि सर्व्वाणि पर्य्याप्तानि बृहन्ति च । सर्व्वतः सुविभक्तानि यन्त्रैरारक्षितानि च ॥ १७ ॥ पुरुषैरलमर्थज्ञैर्विदितैः कुलशीलतः । आत्मा च रक्ष्यः सततं भोजनादिषु भारत ॥ १८ ॥ विहाराहारकालेषु माल्यशय्यासनेषु च । स्त्रियश्च ते सुगुप्ताः स्युर्वृद्धैराप्तैरधिष्ठिताः । शीलवद्भिः कुलीनैश्च विद्वद्भिश्च युधिष्ठिर ॥ १९ ॥ मन्त्रिणश्चैव कुर्व्वीथा द्विजान् विद्याविशारदान् । विनीतांश्च कुलीनांश्च धर्म्मार्थकुशलानृजून् ॥ २० ॥ तैः सार्द्धं मन्त्रयेथास्त्वं नात्यर्थं बहुभिः सह । समस्तैरपि च व्यस्तैर्व्यपदेशेन केनचित् ॥ २१ ॥ सुसंवृतं मन्त्रगृहं स्थलं चारुह्य मन्त्रयेः । अरण्ये निःशलाके वा न च रात्रौ कथञ्चन ॥ २२ ॥ वानराः पक्षिणश्चैव ये मनुष्यानुकारिणः । सर्व्वे मन्त्रगृहे वर्ज्या ये चापि जड़पङ्गवः ॥ २३ ॥ मन्त्रभेदे हि ये दोषा भवन्ति पृथिवीक्षिताम् । न ते शक्याः समाधातुं कथञ्चिदिति मे मतिः ॥ २४ ॥ दोषांश्च मन्त्रभेदस्य ब्रूयास्त्वं मन्त्रिमण्डले । अभेदे च गुणा राजन् पुनः पुनररिन्दम ॥ २५ ॥ पौरजानपदानाञ्च शौचाशौचे युधिष्ठिर । यथा स्याद्विदितं राजंस्तथा कार्य्यं कुरूद्वह ॥ २६ ॥ व्यवहारश्च ते तात नित्यमाप्तैरधिष्ठितः । योज्यस्तुष्टैर्हितै राजन् नित्यं चारैरधिष्ठितः ॥ २७ ॥ परिमाणं विदित्वा च दण्डं दण्ड्येषु भारत । प्रणयेयुर्यथान्यायं पुरुषास्ते युधिष्ठिर ॥ २८ ॥ आदानरुचयश्चैव परदाराभिमर्शिनः । उग्रदण्डप्रधानाश्च मिथ्याव्याहारिणस्तथा । आक्रोष्टारश्च लुब्धाश्च

हर्त्तारः साहसप्रियाः ॥ २९ ॥ सभाविहारभत्तारो वर्णानाञ्च प्रदूषकाः । हिरण्यदण्डावध्याश्च कर्त्तव्या देशकालतः ॥ ३० ॥ प्रातरेव हि पश्येथा ये कुर्य्युर्व्ययकर्म्म ते । अलङ्कारमथो भोज्यमत ऊर्द्ध्वं समाचरेः ॥ ३१ ॥ पश्येथाश्च ततो योधान् सदा त्वं प्रतिहर्षयन् । दूतानाञ्च चराणाञ्च प्रदोषस्ते सदा भवेत् ॥ ३२॥ सदा चापररात्रान्ते भवेत् कार्य्यार्थनिर्णयः । मध्यरात्रे विहारस्ते मध्याह्ने च सदा भवेत् । सर्व्वे त्वौपयिकाः कालाः कार्य्याणां भरतर्षभ ॥ ३३ ॥ तथैवालङ्कृतः काले तिष्ठेथा भूरिदक्षिण । चक्रवत्तात कार्य्याणां पर्य्यायो दृश्यते सदा ॥ ३४ ॥ कोषस्य निचये यत्नं कुर्व्वीथा न्यायतः सदा । विविधस्य महाराज विपरीतं विवर्ज्जयेः ॥ ३५ ॥ चारैर्व्विदित्वा शत्रूंश्च ये राज्ञामन्तरैषिणः । तानाप्तैः पुरुषैर्दूराद्घातयेथा नराधिप ॥ ३६ ॥ कर्म्म दृष्ट्वाथ भृत्यांस्त्वं वरयेथाः कुरूद्वह । कारयेथाश्च कर्म्माणि युक्तायुक्तैरधिष्ठितैः ॥ ३७ ॥ सेनाप्रणेता च भवेत्तव तात दृढव्रतः । शूरः क्लेशसहश्चैव हितो भक्तश्च पूरुषः ॥ ३८ ॥ सर्व्वे जनपदाश्चैव तव कर्म्माणि पाण्डव । गोवद्रासभवच्चैव कुर्य्युर्य्ये व्यवहारिणः ॥ ३९॥ स्वरन्ध्रं पररन्ध्रञ्च स्वेषु चैव परेषु च । उपलक्षयितव्यन्ते नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ ४० ॥ देशजाश्चैव पुरुषा विक्रान्ताः स्वेषु कर्म्मसु । यात्राभिरनुरूपाभिरनुग्राह्या हितास्त्वया ॥ ४१ ॥ गुणार्थिना गुणाः कार्य्या विदुषा वै जनाधिप । अविचाल्याश्च ते ते स्युरचला इव नित्यशः ॥ ४२ ॥

इत्याश्रमवासिकपर्व्वणि आश्रमवासपर्व्वणि

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

१ धृतराष्ट्र उवाच । मण्डलानि च बुध्येथाः परेषामात्म-

स्तथा । उदासीनगणानाञ्च मध्यस्थानाञ्च भारत ॥ १ ॥ चतुर्णां
शत्रुजातानां सर्व्वेषामाततायिनाम् । मित्रञ्चामित्रमित्रञ्च बोद्धव्य-
न्तेऽरिकर्षण ॥ २ ॥ तथामात्या जनपदा दुर्गाणि विविधानि च ।
बलानि च कुरुश्रेष्ठ भवन्त्येषां यथेच्छकम् ॥ ३ ॥ ते च द्वादश
कौन्तेय राज्ञां वै विषयात्मकाः । मन्त्रिप्रधानाश्च गुणाः षष्टि-
र्द्वादश च प्रभो ॥ ४ ॥ एतन्मण्डलमित्याहुराचार्य्या नीतिकोविदाः ।
तत्र षाड्गुण्यमायत्तं युधिष्ठिर निबोध तत् ॥ ५ ॥ वृद्धिक्षयौ च
विज्ञेयौ स्थानञ्च कुरुसत्तम । द्विसप्तत्या महाबाहो ततः षाड्-
गुण्यजा गुणाः ॥ ६ ॥ यदा स्वपक्षो बलवान् परपक्षस्तथाबलः ।
विगृह्य शत्रून् कौन्तेय जेयः क्षितिपतिस्तदा ॥ ७ ॥ यदा परे
तु बलिनः स्वपक्षश्चैव दुर्बलः । सार्द्धं विद्वांस्तदा क्षीणः परैः
सन्धिं समाश्रयेत् ॥ ८ ॥ द्रव्याणां सञ्चयश्चैव कर्त्तव्यः स्यान्महां-
स्तथा । यदा समर्थो यानाय न चिरेणैव भारत ॥ ९ ॥ तदा
सर्वं विधेयं स्यात् स्थानेन स विचारयेत् । भूमिरल्पफला देया
विपरीतस्य भारत ॥ १० ॥ हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीण-
मथो बलम् । विपरीतानि गृह्णीयात् स्वयं सन्धिविशारदः ॥११॥
सन्ध्यर्थं राजपुत्रं वा लिप्सेथा भरतर्षभ । विपरीतं न तत् श्रेयः
पुत्र कस्याञ्चिदापदि ॥ १२ ॥ तस्य प्रमोक्षे यत्नञ्च कुर्य्याः सोपाय-
मन्त्रवित् । प्रकृतीनाञ्च राजेन्द्र राजा दीनां विभावयेत् ॥ १३ ॥
क्रमेण युगपत् सर्वं व्यवसायं महाबलः । पीड़नं स्तम्भनञ्चैव
कोषभङ्गस्तथैव च । कार्य्यं यत्नेन शत्रूणां स्वराज्यं रक्षता
स्वयम् ॥ १४ ॥ न च हिंस्योऽभ्युपगतः सामन्तो वृद्धिमिच्छता ।
कौन्तेय तं न हिंसेथा यो महीं विजिगीषते ॥ १५ ॥ गणानां
भेदने योगमीप्सेथाः सह मन्त्रिभिः । साधुसंग्रहणाच्चैव पाप-
निग्रहणात्तथा ॥ १६ ॥ दुर्बलाश्चापि सततं नावेष्टव्या बलीयसा ।
तिष्ठेथा राजशार्दूल वैतसीं वृत्तिमास्थितः ॥ १७ ॥ यद्येनमभि-

यायाच्च बलवान् दुर्बलं नृपः । सामादिभिरुपायैस्तं क्रमेण विनिवर्तयेः ॥ १८ ॥ अशक्नुवंश्च युद्धाय निष्पतेत् सह मन्त्रिभिः । कोषेण पौरैर्दण्डेन ये चास्य प्रियकारिणः ॥ १९ ॥ असम्भवे तु सर्वस्य यथामुख्येन निष्पतेत् । क्रमेणानेन मुक्तिः स्यात् शरीरमिति केवलम् ॥ २० ॥

इत्याश्रमवासिकपर्वणि आश्रमवासपर्वणि
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

धृतराष्ट्र उवाच । सन्धिविग्रहमप्यत्र पश्येथा राजसत्तम । द्वियोनिं द्विविधोपायं बहुकल्पं युधिष्ठिर ॥ १ ॥ कौरव्य पर्य्युपासीथास्थित्वा द्वैविध्यमात्मनः । तुष्टपुष्टबलः शत्रुरात्मवानिति च स्मरेत् ॥ २ ॥ पर्य्युपासनकाले तु विपरीतं विधीयते । आमर्दकाले राजेन्द्र व्यपसर्पेत्ततः परम् ॥ ३ ॥ व्यसनं भेदनञ्चैव शत्रूणां कारयेत्ततः । कर्षणं भीषणञ्चैव युद्धे चैव बलक्षयम् ॥ ४ ॥ प्रयास्यमानो नृपतिस्त्रिविधां परिचिन्तयेत् । आत्मनश्चैव शत्रोश्च शक्तिं शास्त्रविशारदः ॥ ५ ॥ उत्साहप्रभुशक्तिभ्यां मन्त्रशक्त्या च भारत । उपपन्नो नृपो यायाद्विपरीतञ्च वर्जयेत् ॥ ६ ॥ आददीत बलं राजा मौलं मित्रबलन्तथा । अटवीबलं भृतञ्चैव तथा श्रेणीबलं प्रभो ॥ ७ ॥ तत्र मित्रबलं राजन् मौलञ्चैव विशिष्यते । श्रेणीबलं भृतञ्चैव तुल्ये एवेति मे मतिः ॥ ८ ॥ तथा चारबलञ्चैव परस्परसमं नृप । विज्ञेयं बहुकालेषु राज्ञा काल उपस्थिते ॥ ९ ॥ आपदश्चापि बोद्धव्या बहुरूपा नराधिप । भवन्ति राज्ञां कौरव्य यास्ताः पृथगतः शृणु ॥ १० ॥ विकल्पा बहुधा राजन्नापदां पाण्डुनन्दन । सामादिभिरुपन्यस्य गणयेत्तान्नृपः सदा ॥ ११ ॥ यात्राञ्च्छेद्बलैर्युक्तो राजा षड्भिः परन्तप । युक्ताश्च